

LIVIANA
TITUS LIVIUS' ROMERSKE HISTORIE
I TABTE, HELE OG DELE AF HÅNDSKRIFTER I DANMARK
AF
ERIK PETERSEN

Det er et af historiens uundgæelige paradokser, at Titus Livius, der brugte sit liv på at skrive historie, i eftertiden fremstår som stort set uden historie. Næsten intet vides om ham, knap nok hans fødsels- og dødsår.¹ Han voksede op i den sene romerske republiks tid og døde i den tidlige kejsertid. Han blev født og døde i *Patavium*, det nuværende Padua, men opholdt sig som voksen også i Rom. Hans patavinske baggrund prægede ifølge en lidt ældre samtidig hans sprog,² en påstand det er svært at se berettigelsen af, når man læser Livius' nøgterne og civiliserede latin. Kun i ganske få, diskrete glimt kommer han til syne som person i det monumentale værk, der blev hans adgang til berømmelse. *Ab urbe condita*, "Fra byens grundlæggelse" bestod af ikke færre end 142 bøger, da Livius døde, og dækkede Roms lange historie fra grundlæggelsen frem til imperiet i Livius' samtid, en periode på trekvart årtusinde. Det er et af de mest omfattende værker, der kendes fra den romerske oldtid, men tillige et af dem, eftertiden har mistet mest af. Mere end tre fjerdedele er gået tabt undervejs i værkets egen komplicerede historie siden oldtiden, men selv i den skikkelse, vi har tilbage, er det et af de mest omfattende enkeltværker fra oldtiden. Bevaret er bøgerne 1-10 og 21-45, i alt 35 bøger, svarende til hele første, tredje, fjerde samt det halve af den femte dekade, betegnelsen for den enhed af 10 bøger, som værket siden senantikken har været inddelt i.

De enkelte dekader har hver deres overleveringshistorie.³ En historie med undertiden risikabelt spinkle tråde, der let kunne have forårsaget større tab

¹ Ifølge Hieronymus, der levede 400 år senere, er han født i 59 f.Kr. og døde 17 e.Kr. For en kristisk gennemgang af de sparsomme kilder til Livius' liv se R. M. Ogilvie: *A commentary on Livy, books 1-5*, Oxford 1965, s. 1-5.

² C. Asinius Pollio fandt ifølge Quintilianus (*Inst. Orat.* I.5.56 & VIII.1.3) hvad han betegnede som *Patavinitas*, dvs. et lokalt paduansk præg, i Livius' prosa.

³ Jf. L. D. Reynolds' artikel om Livius i *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, edited by

end det blev tilfældet men også med lidt held kunne have bevaret mere. En historie, som også har forgreninger til Danmark og både belyser og belyses af håndskrifter i Det Kongelige Bibliotek. Han synes ganske vist ikke af meget: blandt de 115 håndskrifter med tekster skrevet på latin i den romerske oldtid, som Ellen Jørgensen beskriver i sin katalog over bibliotekets latinske håndskrifter fra middelalderen,⁴ finder man kun en enkelt Livius. Men Jørgensens katalog giver ikke et retvisende billede. Et enkelt uanseligt, men vigtigt blad befandt sig på biblioteket, men var endnu ikke kendt eller fundet betydeligt nok, da hun skrev sin katalog. En hel dekade kom først til biblioteket efter at katalogen var udkommet. Livius blev i senmiddelalderen oversat til fransk, og også af oversættelsen ejer biblioteket en dekade og et enkelt vigtigt blad. En omfattende samling af kilder, som alle er kommet til Danmark udefra. Danskerne selv kunne have forøget antallet af bevarede dekader flere gange, dersom sejlvede og tilsyneladende troværdige underretninger om en ældgammel Livius i Sorø var blevet bekræftet af håndgribelige pergamenter. I givet fald var de nok endt i Firenze eller Rom og ikke i København, men ingen vides at have set dem siden 1400-tallet.

Fragmentum Corbeiense. Et blad af en kodex fra Corbie

Det ældste *Livianum* på Det Kongelige Bibliotek er et fragment af et enkelt blad, det eneste bevarede af et håndskrift med Livius' første dekade. Det er fremstillet i midten af 800-tallet, og dermed tillige et af bibliotekets ældste klassikerhåndskrifter. Det overlevende blad er skåret i to omtrent lige store stykker, et øvre, som nu har signaturen *Fragm. 2813*, og et nedre med signaturen *Fragm. 2814*. Bladet har i sin slidte fremtoning ikke bevaret meget af den monumentale karakter, det oprindelige håndskrift har haft. Ikke desto mindre har det betydelig interesse, både som kilde til Livius' tekst og dens overlevering og som kulturhistorisk dokument.

Bladet har, da det var intakt, rummet teksten fra *Ab urbe condita* II.7.7 (*submissa sibi*) til II.11.8 (*egressus ipse*), i alt ca. 1200 ord, fordelt på to spalter på begge bladets sider. Mange af ordene er imidlertid gået tabt på grund af beskæringer, dels horisontalt i den ydre spalte, der har fjernet et par ord i hver linje, dels i bladets vertikale midte, hvor mellem 4 og 9 linjer helt eller delvist er gået tabt. I sig selv betydelige skader, der er forøget dramatisk af, at det meste af versosiden er dækket af en mere eller mindre massiv rød farve, der stammer fra bladets tidligere anvendelse i et bogbind. En ikke ringe del af den tekst, der ikke kan

L. D. Reynolds & al., Oxford 1983, s. 205-214.

⁴ *Catalogus codicum Latinorum medii ævi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, 1926.

læses fra bladet, kan dog kaldes frem ved hjælp af moderne teknik. En beregning af bevarede og tabte dele af teksten viser, at siderne har haft 37 skrevne linjer i hver af de 2 spalter. Den intakte spaltebredde er ca. 9,3 cm, mens der i den beskårede spalte er ca. 7 cm tekst. Afstanden mellem spalterne er ca. 1,7 cm. På det bredeste sted måler stykkerne ca. 20 cm, på det smalleste ca. 19 cm. Afstanden mellem linierne er nu ca. 0,5 cm, men har oprindeligt været lidt større, da folder i pergamentet har fået dette til at krympe. Teksten er skrevet i smukke og egale karolingiske minuskler af en trænet skriver.

På bladets sammenstykkede sider kan man læse Livius' beretning om to forbillige mænd fra den romerske republiks allertidligste år. Teksten fører os tilbage til 509 f. Kr., året efter fordrivelsen af den sidste konge fra Rom. Den begynder på det sted i 2. bog, hvor konsulen Publius Valerius har bygget et hus på toppen af højen Velia – til folkets fortrydelse, for derved kom hans bolig til at ligne en borg og han selv en konge. Valerius afviser rasende beskyldningen i en tale til folket, river efterfølgende sit hus på Velia ned, bygger et nyt på et niveau, der ligger under folkets, og han fremsætter love, der med al tydelighed viste, at han ikke søgte at tilegne sig en konges magt. Alt sammen gjorde det ham så populær, at man gav ham tilnavnet Publicola, Folkets dyrker og ven. Kongetitlen var for altid kompromitteret i Rom. Men Roms sidste konge, Tarquinius Superbus, var endnu i live og havde søgt tilflugt hos Lars Porsenna, konge i Clusium. Kongen med det dansklydende fornavn var etrusker ligesom Tarquinius, og lod sig let overtale af den fordrevne konge til at angribe romerne. Livius er nu nået til året 508 f. Kr., der havde ovennævnte Publius Valerius og Titus Lucretius som konsulere. Af frygt for ikke at kunne mobilisere de skrækslagne borgere mod fjenden, overøste senatet folket med gaver, der skulle holde det i ro, bl.a. skattefritagelse til de fattige: sørgede de blot for at bringe børn til verden, betalte de nok! Taktikken lykkedes, folket stod sammen med dets ledere.

Livius' beretning om den efterfølgende krig må man læse gennem det røde lag, der er påført fragmentets versoside. Her kan man lige netop skimte navnet på den romer, der har hovedrollen som helt hos Livius, Horatius Cocles. På et kritisk tidspunkt, da Porsennas styrker forsøgte at indtage en strategisk vigtig bro over Tiberen, trådte Cocles i karakter og blev den, der reddede Rom. Mens han selv kæmpede på angribernes side af floden, befalede han sine egne at bryde broen ned og derved spærre fjenden adgang. Da broen brød sammen bad Cocles en højtidelig bøn til flodguden Tiber om at tage nådigt imod ham; han kastede sig i bølgerne og svømmede under en regn af fjendens kastevåben uskadt over til romerne. Horatius Cocles blev hyldet for sin dåd og modtog som tak bl.a. et stykke land så stort som han kunne nå at pløje omkring på en dag.

Ellen Jørgensen var den første, der identificerede fragmentets indhold. Det er som nævnt ikke beskrevet i hendes katalog over bibliotekets latinske håndskrifter, men notitser på fragmentet og dets omslag er skrevet i hendes karakteristiske

hånd.⁵ Fragmentet er formentlig blevet fremdraget sidst i 1920erne eller begyndelsen af 1930erne. Kendt for en videre kreds blev det i 1938, da den tyske palæograf Paul Lehmann omtalte det som en af mange faglige frugter, han havde samlet under sine rejser til skandinaviske biblioteker.⁶ Lehmann karakteriserede skriften som en regelmæssig fransk minuskel, daterede fragmentet til omkring år 900 ("saec. IX ex. oder X in."), og forsøgte ikke at bestemme dets oprindelsessted nærmere. Han kollationerede ikke teksten, men opfordrede kommende udgivere af Livius til at gøre det.⁷

Paul Lehmanns knappe analyse blev siden uddybet af både palæografer og filologer. Den gav, pudsigt nok, også anledning til, at fragmentet af ikke-tyske forskere blev citeret med fejlagtig kildeangivelse. Lehmann beskriver indledningsvis fragmentet som "2 til dels med rødt overmalede pergamentstykker," på tysk: "2 z. T. rot übermalte Pergament-Stücke." Italieneren Giuseppe Billanovich fik ikke rigtigt fat i den ellers klare formulering og gjorde i en afhandling om overleveringen af Livius' værk Lachmanns forkortelse til håndskriftets signatur: "MS. 2 z T."⁸ Som sådan citeres det også af briterne Robert Maxwell Ogilvie, den første, der underkastede fragmentet en tekstkritisk analyse og bestemte dets plads i overleveringen. Ogilvie havde skaffet sig fotografier af fragmentet i København, og tillagde det stor betydning: "this new text is of great importance for the recensio; it is a pity that so little of it survives."⁹ Senere skaffede i øvrigt også Billanovich sig fotografier og publicerede som den første et stykke af fragmentet i faksimile.¹⁰

Fotografier løste ikke problemerne med tydingen af teksten på fragmentets mest hærgede områder. Det kan illustreres med førnævnte Horatius Cocles, hvis navn som nævnt kan skimtes under den røde farve i ydre spalte på Fragm.

⁵ På Fragm. 2814 recto: "Joan. Vaudus: Variarum questionum libri II. 1595"; på omslaget: "Livius-Fragment (Liber II)."

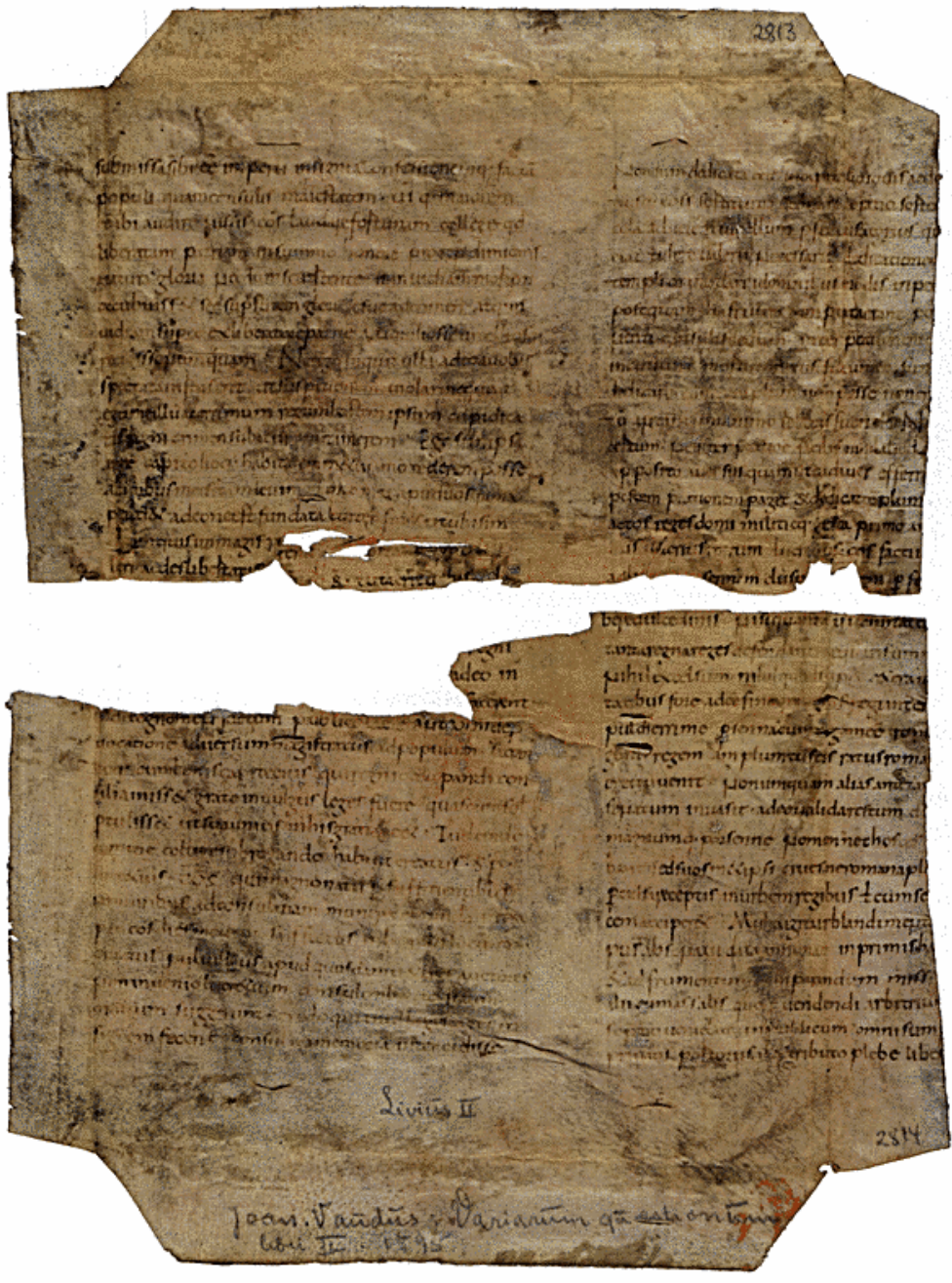
⁶ Lehmann havde besøgt Det Kongelige Bibliotek første gang i 1934. Han vendte tilbage i oktober 1937, hvor han brugte en uge specielt på at studere fragmenter, herunder Livius-bladet; jf. hans *Skandinaviske Reisefrüchte*, NF, 2. Nachlese 3, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen*, 25, 1938, s. 249.

⁷ Lehmann 1938, s. 252. Jvf. også samme forfatters *Fragmente*, München 1944 (= *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung*, NF, Heft 23), s. 5 ("saec. IX/X").

⁸ Giuseppe Billanovich: Petrarch and the Textual Tradition of Livy, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 14, 3/4, London 1951, s. 148. – Billanovich, hvis viden om fragmentet beroede på Lehmann, daterer det overraskende til "about the tenth century."

⁹ The Manuscript Tradition of Livy's First Decade, *The Classical Quarterly*, N. S., VII.1, 1957, s. 72.

¹⁰ La biblioteca papale salvò le Storie di Livio, *Studi Petrarqueschi*, Nuova serie 3, Padova 1986, tav. I (rectosiden af Fragm. 2813); fragmentet er omtalt (med korrekt signatur) s. 3-4 & 11-12. Det dateres til "s. IX ex."



Fragm. 2813 og Fragm. 2814, rectosiden med tekten fra *Ab urbe condita* II.7.7 (*submissa sibi*) til II.9.6 (*plebe libe-rata ut diuites*).

2813 verso. Navnet forekommer i slutningen af 10. linje, hvor der, som jeg tyder det, står *oratius clocles* (II.10.2). De små begyndelsesbogstaver betyder i denne sammenhæng ikke noget: i håndskrifter fra 800-tallet er der ikke konsistens i brugen af store og små bogstaver. Værd at mærke er det måske, at *oratius* er skrevet uden h / H. Det er dog ikke noteret i det kritiske apparat hos Ogilvie, som til gengæld citerer fragmentet – som han refererer til som *K* – for formen *cogles*, som altså er hans tydning af de grafiske elementer.¹¹ Min uenighed med Ogilvie gælder ikke alene tydningen af det fjerdesidste bogstav, men også navnets begyndelse, som jeg læser som *clo* og ikke *co*.¹²

Hvad er navnet da på den romerske helt, *oratius clocles*, *cogles* eller *Horatius Cocles*? Med stor sikkerhed det sidste, men det gør ikke spørgsmålet om fragmentets læsemåde irrelevant, for den afvigende form kan bidrage til at bestemme fragmentets placering i overleveringen. I den sammenhæng er formen *clocles* interessant, fordi den ligger tæt op ad en variant i et håndskrift fra det 10. århundrede, en *codex Harleianus* i British Library.¹³ Ogilvie citerer denne kilde, som han forkortet kalder *H*, for varianten *doctes*, hvor *d* kan afspejle en skrifters fejllæsning af *cl*. Om fejlens opståen kan der indtil videre kun gisnes: den kan skyldes et fælles forlæg, men kan i princippet også afspejle at skriveren af *H* har haft adgang til *K*. Ogilvie bemærkede selv den tætte sammenhæng, der generelt kunne iagttages imellem *K* og *H*, som han definerede som en særlig gren i overleveringen. Hertil henregnede han også en senere opdukket tredje kilde, *W*, et enkelt dobbeltblad fra det 11. århundrede, hvori dog den del af teksten, der er indeholdt i fragmentet i København, er gået tabt.¹⁴ Gengivelsen af *Horatius Cocles*' navn i de to håndskrifter er et yderligere indicium for den tætte forbindelse mellem *K* og *H*.

Ogilvies ærgrelse over, at ikke mere af det oprindelige håndskrift er bevaret, kan man kun dele, og ikke blot som filolog. Fragmentet viste sig nemlig at have lige så stor interesse som palæografisk dokument som den, Ogilvie tillagde det som tekstvidne. Det påviste Paul Lehmanns elev, Bernhard Bischoff i en afhandling i 1961,¹⁵ hvori han bestemte fragmentets oprindelsessted til Corbie

¹¹ *Titi Livi ab urbe condita*, I: libri IV, Oxford 1974, s. 87. Fragmentet er beskrevet i udgavens praefatio s. x-xi.

¹² Navnet optræder yderligere ét sted i teksten (II.10.11), i indre spalte af Fragm. 2813 verso kopieret som det midterste ord i 4. linje. Desværre er den røde farve så kraftigt dækkende, at bogstaverne kun kan anes ved gennemlysning af pergamentet. Ikke desto mindre mener jeg her at se begyndelsesbogstaverne *clo* bekræftet.

¹³ British Library, Ms. Harley 2672, forkortet *H*. Håndskriftet har tidligere tilhørt Nicolaus Cusanus.

¹⁴ Se Ogilvies udgave, praefatio, s. ix-xi. *W*, som tilhører det Hessiske Staatsarchiv i Marburg og først blev kendt i 1971, rummer et tekststykke fra slutningen af 5. bog og begyndelsen af 6. bog.

¹⁵ Hadoardus and the Manuscripts of Classical Authors from Corbie, *Didascaliae, Studies in Honor of Anselm M. Albareda*, ed. Sesto Prete, New York 1961, s. 41-57; publiceret på tysk i Bernhard Bischoff:

og desuden daterede det et halvt århundrede tidligere end Lehmann havde gjort, til perioden fra ca. 850 til ca. 870, mens Hadoard var ansvarlig for klostrets bibliotek, *custos librorum*. På hans tid blev der i Corbie, som da allerede ejede en betydelig samling af bøger fra endnu ældre tider, kopieret i scribevis af latinske klassikere – Bischoff publicerede en liste på 35 helt eller delvist bevarede håndskrifter, herunder fragmentet i København.¹⁶ Når han på grundlag af dettes enlige, læsbare side kunne bestemme det som hørende til gruppen, var det ikke mindst fordi han kunne sammenligne det med et andet Livius-håndskrift fra Corbie, en *codex Mediceus* i Firenze med 3. dekode,¹⁷ hvis mål og skriftbillede svarer nøje til fragmentets.¹⁸ Fragmentet i København har med andre ord været en del af en større Livius, der i hvert fald har omfattet første og tredje dekode, muligvis mere.

Hovedparten af håndskrifterne i Corbie-klostret blev i 1638 overført til Saint-Germain-des-Prés i Paris, hovedsædet for Maurinerkongregationen, som Corbie tilhørte i 1600-tallet. Under revolutionen blev Saint-Germain-des-Prés' håndskrifter overført til Bibliothèque Nationale. Den russiske diplomat P. Dubrowski (1754-1816) havde dog held til at erhverve en betydelig samling af håndskrifterne fra Saint-Germain-des-Prés, herunder 30 af dem, der kom fra Corbie. De er nu i Skt. Petersborg. De håndskrifter, der endnu befandt sig i Corbie, blev ved klostrets nedlæggelse i 1791 overført til Amiens.¹⁹ Mange håndskrifter fulgte imidlertid ikke samlingens hovedstrømme, og bl.a. Livius havde forladt Corbie længe inden bibliotekets successive opløsning. Den netop nævnte *codex Mediceus* med 3. dekode var i Firenze allerede i renæssancen.²⁰ At også håndskriftet med den 1. dekode havde forladt Corbie inden overførslen af håndskrifterne til Paris i 1638, fremgår af, at fragmentet allerede da var i Danmark.

Mittelalterliche Studien I, Stuttgart 1966, s. 49-63.

¹⁶ Bischoff 1961, s. 52-54 & 1966 s. 58-60; i listen medtages "jene Handschriften klassischer Autoren ... die auf Grund ihres paläographischen Characters dem Corbier Skriptorium der Mitte und des dritten Viertels de IX. Jahrhunderts und vielleicht noch einiger Jahre danach sicher zugewiesen werden können."

¹⁷ Bibl. Laurenziana, Plut. 63.20; jf. A. M. Bandinius: *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*, II, Firenze 1775, col. 694f. En side af håndskriftet er gengivet i faksimile i Émile Chatelain: *Paléographie des classiques latins*, II, Paris 1884-1892, planche CXVIII.

¹⁸ Bischoff 1961, s. 52 & 1966 s. 58. Jf. tillige Bernhard Bischoff: *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*. Teil I: Aachen – Lambach, ed. Birgit Ebersperger, Wiesbaden 1998, s. 413 no. 1992, & s. 261 no. 1233, samt Birger Munk Olsen: *L'Étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, 2, Paris 1985, s. 6 & 11.

¹⁹ Om biblioteket i Corbies historie, jf. Leopold Delisle: *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, II, Paris 1874, s. 104-141.

²⁰ B. L. Ullman & P. A. Stadter: *The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco*, Padova 1972, s. 220f.

Fragmentet har været brugt i bindet omkring Det Kongelige Biblioteks eksemplar af Joannes Vaudus, *Variarum quaestionum libri II*, Frankfurt 1595.²¹ Bogen er blevet ombundet i Christian X's regeringstid (1912-1947). Uheldigvis er der ikke bevaret noget som helst spor af det tidligere bind, ligesom der ikke er efterladt skriftlige optegnelser om det. Bogen har tidligere tilhørt Erik Krabbe, der har skrevet sit navn på forsatsbladet: "Erik Krabbe C.," dvs. Erik Krabbe, Christens søn. Erik Krabbe blev født i 1593. Efter skolegang i Sorø studerede han i udlandet i nogle år, bl.a. i Marburg, hvor han blev immatrikuleret 1613.²² Han ses at have været i Frankfurt i 1615 og i Paris 1619.²³ Samme år vendte han tilbage til København, hvor han var sekretær i kancelliet frem til 1623. I 1626 fik han til opgave at forvalte stillingen som kongens agent i Sverige, og rapporterede i denne egenskab i 1627 fra Stockholm om et skib, der afgik til Lübeck med en hemmelig last af våben. I 1630 blev Krabbe landsdommer i Skåne, i 1633 lensmand i Kristianopol, en post han besad i ni år. Sine sidste år tilbragte Erik Krabbe på jyske jorde og gårde, som han jævnligt måtte pantsætte og frasælge. Han døde dybt forgældet i 1659.

Det interessante spørgsmål i forbindelse med Livius-fragmentet er naturligvis, om det er Erik Krabbe selv, der har ladet bogen indbinde i det nu sporløst borttagne bind og altså dertil har anvendt et blad fra en gammel Livius-kodex. Og i forlængelse heraf, om han har ladet det gøre i Danmark. Et endegyldigt svar kan på det givne grundlag ikke gives, men det kan dog påpeges, at Krabbe som embedsmand har befundet sig på steder, hvor det var gængs rutine at genbruge gamle pergamentblade fra middelalderen til omslag og indbinding af arkivalier. Af bladene i Det Kongelige Biblioteks fragmentsamling har en meget stor andel været brugt på denne måde i 1500- og 1600-tallet. Af syv fragmenter, der har været brugt til omslag om regnskaber i Kristianopol, er et påskrevet i Erik Krabbes tid,²⁴ de øvrige umiddelbart før og efter.²⁵ Livius-fragmentet kan Krabbe således godt have fundet på sin arbejdsplads, uden at have ænset dets indhold eller haft begreb om dets betydning. Men selv hvis denne plausible antagelse holder, er det ikke givet, at fragmentet har befundet sig i Danmark også i århundrederne før. Proveniensen for hovedparten af de fragmenter, der er blevet brugt som indbindingsmateriale omkring arkivalier i Danmark, er ukendt, og mange af bladene er formentlig først kommet til landet efter

²¹ Katalogsignatur 102, 94.

²² Om Erik Krabbes liv og karriere, se Jens E. Olesen: Den uheldige Erik Krabbe til Strandbjerggaard, *Struerfolk*, I, 1986, s. 36-47.

²³ Jf. Vello Helk: *Dansk-norske studienjser fra reformationen til enevælden 1536-1660. Med en matrikel over studerende i udlandet*, 1987, s. 281.

²⁴ Fragm. 783, med arkivalier fra året 1635.

²⁵ Fragm. 2050, Fragm. 842-844 & Fragm. 2379-2380.

middelalderen. Det kan derfor ikke bevises, at fragmentet i København er den sidste rest af et Livius-håndskrift, der kom til Danmark allerede i middelalderen, men også uden beviselig tilknytning kan fragmentet belyse danskernes historie. Fragmentet er kilde til en tekst, men også vidnesbyrd om arbejdet i skriptoriet i et af 800-tallets vigtigste klostre; det er på alle måder et fuldgyldigt udtryk for den karolingiske kultur, der fik så stor betydning for det meste af det vestlige Europa. Det var den, Ansgar forsøgte at bringe til Norden. Det var i *hans* gamle kloster, Hadoard og hans hjælpere sad og kopierede tekster fra oldtiden. Det var i Corbie han selv havde lært at læse og skrive, og det var her han som ung munk fungerede som *scholasticus*, leder af klosterskolen.²⁶ Det var Corbies kultur og idealer han førte videre til datterklosteret Ny Corvey i Sachsen. Og det var den han bragte med sig på missionen i Norden – som ikke alene var et spørgsmål om at bibringe hedningene den kristne tro og kristne holdninger, men også om at lære de kundskabsløse at læse latin, at kende Roms historie og at skrive karolingiske minuskler. Det er bl.a. hvad man kan lære af det slidte fragment fra Corbie i København.

Decem decades. Et hundrede savnede bøger i Sorø

Corbie-fragmentet er den sidste rest af et håndskrift, som ingen synes at have bemærket i mere end tusinde år. Fragmentet er det håndfaste bevis på at håndskriftet har eksisteret. Ingen rest bevidner håndfast eksistensen af en Livius i Sorø, som imidlertid i høj grad blev bemærket og igennem årtier skabte forhåbning og frustration hos renæssancens humanister. Hele ti dekader var der ifølge forlydende tale om – mere end tre gange mere af teksten end man hidtil havde kendt. Selv garvede humanister, der allerede havde gjort betydningsfulde fund af klassiske tekster i de gamle klosterbiblioteker, anede en sensation. Blandt dem var Poggio Bracciolini, som bl.a. havde gravet Quintilian frem af støvet i Skt. Gallen i 1416. Det er først og fremmest i Poggios breve at historien om Livius i Sorø kan følges.

I begyndelsen af 1428 meddeler Poggio i et brev til vennen Niccolò Niccoli i Firenze, at der til Rom er kommet en mand, der hævder at han har set 10 dekader af Livius, i to store, aflange bind, skrevet "med longobardiske bogstaver;" at der i titlen i det ene bind står, at indholdet er Livius' ti dekader; og at den tilrejsende, der ikke er navngivet i brevet, selv har læst noget af teksten i de to bind. Bindene befinder sig i "cistercienserklosteret i Sorø, ca. 2 tyske mil fra Roskilde, kun lidt

²⁶ Vedr. Corbie og klostrets brug og produktion af bøger på Ansgars tid henvises generelt til David Ganz: *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990; Livius-fragmentet er nævnt s. 58 & 153. Se endvidere Birger Munk Olsen: *L'Étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*, 3.1, Paris 1987, s. 83-89, om fragmentet s. 87.

mere end en dagsrejse fra Lübeck.” Der havde Medici’erne forbindelser, og Poggio tilskynder sin ven til at få Cosimo de’ Medici til snarest muligt at skrive til Gherardo de Bueri for at få denne til at rejse til klostret.²⁷ Niccolò Niccoli inkluderede i 1431 Livius i en liste over klassikertekster, der skulle eftersøges i *Germania*, åbenbart med tilstødende områder: “I et cistercienserkloster i Danmark er der, som mange bekræfter, ti dekader af Titus Livius, i fem ældgamle bind, skrevet med longobardiske bogstaver.”²⁸

Der var imidlertid fortsat intet konkret nyt om de nyfundne dekader af Livius, da Poggio i 1435 igen kom ind på sagen i et af sine breve. Da havde Poggio stadig tillid til at Livius kunne findes i Danmark. Han huskede stadig manden, der havde fortalt om håndskrifterne i Danmark, og kunne endda huske hans navn, Nicolaus, da han i et brev til Leonello d’Este refererede en nylig samtale om Livius’ fortrinlighed og ønskværdigheden af at finde de ikke kendte bøger. Poggio beretter at Nicolaus engang har fortalt såvel Poggio som adskillige andre i Rom, at Livius’ ti dekader forefandt i håndskrifter i Danmark. De beskrives nu som “tre meget store og aflange bind,” skrevet “med longobardiske bogstaver, her og der iblandet gotiske.”²⁹

Dekaderne selv viste sig dog fortsat ikke i Firenze eller Rom, og Poggio mistede troen på at de faktisk eksisterede. Dog glemte han dem ikke. Da Francesco Coppini i 1453 skrev til Poggio om et nyt fund af Livius’ dekader, reagerede Poggio med en apati, der var sjælden for ham, når det gjaldt tabte klassikertekster. Han betegner nu historien som en “fabula,” som han ikke kan fæste megen lid til, efter at han selv er blevet vildledt derom så tit. Han fortæller i sit svar om den gamle historie om Nicolaus, der påstod at Livius’ dekader forefandt “i Danmark, eller Norge, i et kloster som kaldes Sora,” skrevet “med longobardiske bogstaver,

²⁷ Poggio Bracciolini: *Lettere*, I, *Lettere a Niccolò Niccoli*, a cura di Helene Harth, Firenze 1984, s. 74f.; brevet er dateret 1.8. Brevet er, som de breve der citeres i det følgende, uden angivelse af år. Det er i Tonellis udgave af *Poggii Epistole*, I, Firenze 1827, s. 105, dateret 1424, men dateres af Hart til 1428 af indholdsmæssige grunde. Det er oversat til engelsk i *Two Renaissance book hunters. The letters of Poggius Bracciolini to Nicolaus de Niccolis*, translated from the Latin and annotated by Phyllis Walter Godhart Gordan, New York 1974.

²⁸ “In quodam Monasterio dacie ex ordine cistersiensium sunt, ut multi affirmant, .x. decados T. Liuii in quinque codicibus uetustissimis ex litteris longobardis.” Niccolis *Commentarium in Peregrinatione Germanie* er udgivet i sin helhed af Remigio Sabbadini i *Storia e critica di testi latini*, 2. ed., Padova 1971 (opr. udg. 1913), s. 5-9. De ti dekader af Livius nævnes som sidste punkt i listen, der er skrevet til i et Cicerohåndskrift, som tidligere har tilhørt Mathias Corvinus og nu befinder sig nu i Pierpont Morgan Library i New York (signatur: M.497). Listen blev kendt, da håndskriftet befandt sig i et antikvariat i Firenze i 1913.

²⁹ Poggio Bracciolini: *Lettere*, II, *Epistolarum familiarum libri*, a cura di Helene Harth, Firenze 1984, 168-170; brevet er dateret 4.5.

iblandet gotiske." Eftersøgninger har været foranstaltet, men forgæves. For nylig har paven sendt Enoch d'Ascoli af sted for at lede efter Livius og andre bøger, men denne i Poggios øjne uduelige person har i løbet af to år intet fundet, som er værd at læse.³⁰

Poggio synes at have beredt sig på at måtte gå i graven uden at kende mere af Livius end de tre dekader, han for længst både havde læst og selv kopieret, men han var dog ikke mere resigneret end at han lod sig opflamme, da der fem år senere endnu engang kom underretning om fundet af Livius i det fjerne Norden. Poggio var nu 78 år. Bindene med de mange Livius-dekader i Danmark havde han næret håb om at finde igennem de seneste 30. Et håb, der indtil nu var frustreret, men altså stadig intakt. Måske har det styrket tilliden, at nyheden denne gang blev formidlet af en italiener, Paolo Giustiniani, der som et kirkeligt beneficium havde fået tillagt sig Bergen Stift³¹ og tilmed havde aflagt stiftet et besøg. Vi hører derom i et brev fra Poggio til kardinal Prospero Colonna: Undervejs på rejse til kurien i Rom viste biskoppen af Bergen i Firenze Poggio et brev, hvori en ikke navngiven person meddeler biskoppen, at han har fundet "flere livianske dekader, skrevet i longobardisk skrift." Poggio nærede tillid hertil, da beskrivelsen stemte overens med det, "en vis Nicolaus af gotisk herkomst" i sin tid hævdede,³² nemlig at han "på samme sted havde set tre store aflange bind med Livius' dekader, skrevet i longobardisk skrift, iblandet enkelte gotiske bogstaver;" Poggio husker ikke længere om Nicolaus havde talt om syv eller ti dekader, der er under alle omstændigheder er tale om mange. Han videregiver nyheden til kardinal Prospero Colonna med en indtrængende opfordring til uden tøven at få skaffet dekaderne *ad nos*, "til os," dvs. til Italien, og ikke sidst til Poggio og hans humanistiske venner i Firenze.³³

Kardinal Colonna udviste ikke den iver for sagen, Poggio havde håbet og forventet. Kardinalen påpegede de vanskeligheder, der var forbundet med at sende en mand af sted for enten at kopiere eller hente Livius-dekaderne i de fjerne egne mod nord. Poggio henvendte sig derfor per brev til en anden kardinal, Domenico Capranica, for at få denne til at tage affære overfor Colonna. Han gør opmærksom på, at der ikke er tale om en rejse til Afrika eller Asien, og ironiserer syrligt, at hvis det drejede sig om et indbringende beneficium, så

³⁰ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, *Epistolarum familiarum libri*, a cura di Helene Harth, Firenze 1987, s. 163f.; dateret l.8.

³¹ Paolo Giustiniani (lat. Paulus Justiniani) var biskop af Bergen 1457-61, jf. C. Eubel: *Hierarchia catholica Medii Aevi sive Summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, 2 (1431-1503), Monasterii 1901, s. 117.

³² Poggio daterer i brevet tidspunktet for Nicolaus' besøg i kurien til paverne "Martins og Eugenius' tid;" Martin V var pave 1417-1431, Eugenius IV 1431-47.

³³ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, 1987, s. 505f.; brevet er ikke dateret af Poggio.

ville man finde vejen dertil let og uden forhindringer. Nu, hvor det gjaldt om at genvinde en latinsk forfatters historiske storværk, synes alle lige glade. Poggio opfordrer kraftigt Capranica til at lægge pres på Colonna for at få denne til at sende en person af sted, som i det mindste kan skaffe viden om, hvor mange og hvilke dekader der findes.³⁴

De to breve til kardinalerne er skrevet i sommeren 1458. Efter at have modtaget et henholdende svar fra kardinal Colonna sendte Poggio endnu brev til denne. Igen skrevet med vitalitet, der trodser hans alder og viser hans iver efter at finde de ukendte dekader. Poggio fastslår, at kardinalen overdriver de vanskeligheder, der er forbundet med eftersporingen af Livius' dekader. Det drejer sig om en rejse til velkendte egne i den kristne verden, og alt hvad det indebærer af udgifter er rejsepenge til den, der sendes af sted. Han påpeger, at det jo ikke er første gang, der foretages rejser dertil. Kardinalens ven, biskoppen af Bergen, overvandt mange ubekvemmeligheder for at kunne sætte sig i besiddelse af sin kirke, og han rejste villigt til det sted, hvoraf han håbede på af skaffe sig udbytte; at han ikke rejste rundt i sit stift, skyldtes ikke at han ikke kunne, men snarere at han ikke ville påtage sig besværet hos et folk der var fattigt og uden guld – havde han haft håb om et udbytte, havde han klatret over selv de mest uejsomme bjerge. Poggio bønfaller kardinalen om at sende en egnet person af sted, der kan undersøge sagen til bunds og sørge for at bøgerne enten bliver bragt til Italien eller transskriberes. Er kardinalen uvillig til det, må han sende en mand til Poggio udstyret med et brev fra kardinalen til Danmarks konge og med brev fra biskoppen til hans vikar med anmodning om assistance. Poggio agter i givet fald selv at klare finansieringen, for ingen udgift bør være til hinder for udfrielsen af Titus Livius fra barbarernes fængsel, *ex barbarorum carcere*.³⁵ Havde han været yngre, skrev han også til kardinalen, så var han selv draget af sted, af egen drift og for egen regning. Poggio døde året efter, uden at have set de tabte dekader af Livius, og uden at vide, om de overhovedet eksisterede. I den henseende deler vi andre lod og vilkår med Poggio, for dekaderne i Sorø dukkede aldrig op.

Var det hele da en *fabula*, som Poggio på et tidspunkt mente? Muligvis, men i så fald en historie, der ikke er mere usandsynlig end mange andre historier om håndskrifter, der er forsvundet eller fundet i tidens løb. De lidt afvigende beskrivelser af antallet af bind, skal man ikke tillægge betydning. Poggio breve er skrevet med års mellemrum, og at han først taler om to, senere om tre aflange bind, kan forklares med hukommelsessvigt og manglende energi til at checke gamle papirer. At Niccolò Niccoli forøgede bindenes antal fra to til fem kan

³⁴ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, 1987, s. 507-509; brevet er ikke dateret af Poggio.

³⁵ Poggio Bracciolini: *Lettere*, III, 1987, s. 510-511; brevet er ikke dateret af Poggio.

ligeledes betragtes som en lapsus, der ikke er blevet korrigeret ved check af gamle vennebrev eller modsagt af virkeligheden: fem bind ville ret beset være mere naturligt til ti dekader. Selv i fem bind ville der være tale om håndskrifter i stort format. At kopiere dem i to bind har ikke været umuligt, men skriften har i givet fald været meget lille og bladene mange og store.

En konkret detalje i Poggios beskrivelse er værd at bemærke. At teksten er skrevet med longobardiske bogstaver betyder normalt for italienske humanister i det 15. århundrede at der er tale om en tidlig kursivisk minuskelskrift, mere specifikt den beneventanske som den kendes fra Monte Cassino og Midtitalien i øvrigt. Den "gotiske" skrift, der også optræder i bindene i Sorø, afspejler formentlig brug af majuskler i titler, incipit, explicit og andre lignende elementer i teksten.³⁶ Da der er tale om et specialiseret vokabular og en skrifttype, der var ukendt i nord og ikke havde været anvendt i det øvrige Europa i århundreder, må Nicolaus have været usædvanligt, for en dansker ekceptionelt veluddannet og trænet i læsning af gamle skriftformer, hvis det er ham, der har beskrevet håndskrifterne på den måde, Poggio refererer. Alternativt kan man forestille sig, at skriftbestemmelsen er Poggios "oversættelse" af en mere uskolet beskrivelse fra Nicolaus' side. Nicolaus må i givet fald have givet Poggio nogle helt specifikke oplysninger om skriftens karakteristika, som entydigt har indikeret, at der var tale om longobardiske bogstaver, en betegnelse, der af den skriftkyndige Poggio blev anvendt specielt om beneventansk skrift. Men at kunne levere sådanne specifikke oplysninger forudsætter en enestående grafisk hukommelse – man skal huske, at der lå en rejse, der mindst strakte sig fra Sorø til Rom, imellem mødet med håndskrifterne og mødet med Poggio.

Forklaringen kan være, at Nicolaus havde gjort sig fortrolig med beneventansk skrift, inden han så håndskrifterne i Sorø, f.eks. under et ophold i Midtitalien. Det kan have givet ham netop de forudsætninger, der siden fik ham til at genkende den særegne skrift i Danmark – og huske den som særegen. Poggio betegner ham som lærd og fortæller, at han havde gennemrejst en stor del af verden.³⁷ Hvis det udbytte, rejsen gennem verden havde givet ham, også indebar færdigheder i læsning af ældgamle skriftformer, bestyrker det tiltroen til, at han

³⁶ Jf. Silvia Rizzo: *Il lessico filologico degli umanisti*, Roma 1973, s. 123 & 126.

³⁷ Poggio Bracciolini: *Lettere*, I, 1984, s. 74: "Venit huc quidam doctus homo natione Gothus, qui peragravit magnam partem orbis." – Gustav Storm har i afhandlingen Den danske Geograf Claudius Clavus eller Nicolaus Niger, *Ymer. Tidsskrift utg. af Svenska Sällskapet för Antropologi och Geografi*, 1889-1891, Stockholm 1891, s. 18f., identificeret den af Poggio omtalte Nicolaus med geografen Claudius Clavus, bl.a. på grundlag af Poggios brev (som Storm antog var fra 1424, jf. note 1). Storms identifikation, der bygger på skarpsindig men ikke problemfri argumentation, er stiltiende og uden forbehold overtaget af Helene Harth i udgaven af *Lettere*.

vidste hvad han talte om, da han for Poggio berettede om de ti dekader han havde set i Sorø.

Codex Hafniensis. Italiensk renaissance i oplysningstidens København

Danmark formåede ikke at berige renaissanceens humanister med nye, hidtil ukendte dekader af Livius. Tværtimod blev Danmark med et par århundreders forskydning beriget af humanisterne og deres arbejde med de gamle og allerede kendte. Livius var en af de klassiske forfattere, der fik en renaissance i renaissanceen. Dekaderne I, III og IV blev tekstligt undersøgt, kommenteret og ikke mindst kopieret i stor stil, som oftest med én dekade i ét bind. To hele bind med hver sin dekade er endt i København. Kun det ene er blevet benyttet af Livius-forskere udenfor Danmark. Det har signaturen GKS 495 2° og betegnes efter sin hjemby som *codex Hafniensis*.³⁸ Det kom til København med Frederik Rostgaard (1671-1745), som tilbragte den sidste del af en mere end ni år lang studierejse i Italien, hvor han erhvervede adskillige græske og latinske håndskrifter. Med stor og tilsigtet tydelighed har han skrevet sit navn på versosiden af et pergamentblad, der har beskyttet bogen før den blev indbundet: *Fridericus Rostgaard emit Venetiis 1699*, "Frederik Rostgaard købte <denne kodex> i Venedig 1699." Da Rostgaard faldt i unåde i 1725 og året efter måtte sælge sit bibliotek, erhvervedes Livius-kodexen sammen med mange andre Rostgaardske håndskrifter af Christian Danneskiold-Samsøe, som lod håndskriftet indbinde i dets nuværende bind. Det Kongelige Bibliotek erhvervede håndskriftet på auktionen over dennes bibliotek i 1732.

Håndskriftet består af 124 blade, fordelt på 12 læg à 5 dobbeltblade (kvinioner), efterfulgt af et enkelt læg à 2 dobbeltblade; sidste blad er blankt, men linieret. Bladstørrelsen er ca. 33,5 × 23 cm. Der er blanke linier til rubrikker, som ikke er indføjjet, og ved hver bogs begyndelse er der afsat plads til initialer, som ikke er blevet udført. Den afsatte plads varierer fra 5 til 11 linier, med mest plads til første bogs første bogstav. Skriveren har i alle tilfælde skrevet det indledende bogstav med lille skrift, for at signalere, hvilket bogstav illuminator skulle male. Illuminering var en mulighed, et tilbud, som køberen kunne afslå eller tage imod – sidstnævnte dog kun mod ekstra betaling. De manglende initialer antyder derfor, at bogens ukendte første ejer har været en lærd person, som prioriterede den antikke kilde højere end renaissanceens kunstfærdige ikklædning. De tomme flader fungerer nu som utilsigtet blikfang ved nye bøgers start på følgende sider:

³⁸ Jf. Jørgensen 1926, s. 323.

- f. 1r, lib. XXI: <I>N PARTE OPERIS MEI
 f. 14v, lib. XXII: <I>AM VER APPETEBAT
 f. 27r, lib. XXIII: <E>T HANIBAL post cannensem pugnam
 f. 39v, lib. XXIV: <V>T EX CAMPANIA
 f. 50v, lib. XXV: <D>VM HEC in affrica
 f. 62r, lib. XXVI: <O>NEVS Fuluius centimalus³⁹
 f. 75v, lib. XXVII: <H>IC STATVS rerum
 f. 89v, lib. XXVIII: <C>VM TRANSITV hasdrubalis
 f. 99r, lib. XXIX: <S>CIPIO postquam in siciliam uenit
 f. 112v, lib. XXX: <C>ORNELIVS seruilius et cepio consulibus

Ved sidste bogs afslutning på f. 123r har skriveren noteret med følgende: *Explicit liber decimus & ultimus secunde decadis Titij Liuij de secundo bello punico*, "Her slutter 10. og sidste bog af Titus Livius' anden dekade om den anden puniske krig," efterfulgt af et *DEO GRACIAS*, "Gud ske tak og lov." Bemærkelsesværdig er skriverens betegnelse for det arbejde, han havde afsluttet: det var tredje og ikke anden dekade, han havde afskrevet; en lapsus forårsaget af, at anden dekade med bøgerne 11 til 20 var gået tabt og tredje dekade derfor den anden af de bevarede dekader.

Håndskriftets ufærdige præg gælder ikke arbejdet med teksten. I dets margener er der flere steder noteret rettelser eller tilføjet alternative læsemåder. Det gælder enkelte ord, f.eks. på f. 31v: *lineaque > balineaque* (XXIII.18.12) og f. 37v: *infestos > indefensos* (XXIII.43.1); begge steder er marginalien anført som alternativ. En linjelang supplerende indføjelser af et overspunget sætningsled findes f.eks. på f. 53v: *de ludis Apollini <reque diuina facienda inspicerent. ea cum inspecta relataque ad senatum essent, censuerunt patres Apollini> ludos uouendos* (XXV.12.11-12).⁴⁰ I et enkelt tilfælde indeholder marginalien ikke en rettelse eller et alternativ, men en forklaring. Her er problemet mere omfattende, idet et tekststykke over adskillige sider er anbragt forkert. På f. 95v meddeler marginalien: *hic multum deficit quod est in libro nono abhinc in folio quarto usque ad septimum*, "på dette sted mangler der et stort stykke, som findes i niende bog på fjerde til syvende blad længere fremme." Det præcise sted er markeret med et dobbeltkryds, som gentages i margenen på f. 95v og genfindes, når man blader frem til f. 99v og f. 103r. Det er godt nok fjerde og *ottende* blad længere fremme, men ellers er der dermed skabt orden i den tekstlige urede.⁴¹

³⁹ Skriveren har ikke anført initialbogstav; navnet kan staves både med C og med G.

⁴⁰ Eksemplet er en haplografi forårsaget af *Apollini*.

⁴¹ Den fejlplacerede passage starter ved *Per eos ipsos dies* (XXVIII.23.6) og slutter med *ac sine certamine urbe agroque potiti* (XXVIII.37.9). Forflytningen afspejler et dybereliggende problem i overleveringen, der kan iagttages allerede i det ældste bevarede håndskrift med 3. dekade, den såkaldte *codex Puteanus*

ANVERAPPETEBAIT & hamibol ex hibinis mouit. Anz eo qm ad to-
 nar. Hildeb. apertim itillandis frugibus & cu ingruu puelo mouit ac metu.
 Galli qd pde ppletomiaz reuueat spet p qd eo ut ipi ex alieno agro raptet
 agere daz. fual rnat totu belli ee. pmi qd h per exentuz hibinis aucleret: uicet
 retro ad haidole ab rō odia. Fentuz ē sepe pncipi uictis. Si pda int it suu
 de ancl leuare q ofititū. oflitū iheria fua ē. & mtyclō nē uellē nē
 repimū capiet. eioē & hē ab ihidat numerat. Ceterz h q timor ei ca fut
 mature mouētū ex hibinis. Per idē exp. Et. fual. rōme ichō māy magiā
 rī iime. dī ea de re p. renulite. reitregam t. e. Flamini iudicā ē. duos se ofitū cōllē.
 omī hē. & d. n. illi iustū ipm. qd aufprou cē magitū. id ab domo pu. puaqz pūob
 labim fērit. set fōctio i mōre pūo uōr rite capiro nūcupat fēci tēc. Hoc puatū au
 spena seg. n. sū aufprou. pētūz i. exēno solo. nouūz inuēni ocyz post. / Augebū mēu
 pohga ex plib hī locū mīctoz. i. stilia miltib. ubiqz spūla cecidit. / In lūctima qm
 in muro erōuētūz iuguliat eage fupōnē q manu renūat. ardit. & litroz cecidit
 ignib. fūit. Et tēna dno fūgūez fūdit. & miltēz fūctūz itōf fūmib. & solt oēdē mū.
 uifūz. Et pnetē arditēz lapidēz celo defēdit. Et arpij palmas i celo uifūz. Pūgnāz qz
 lūā sol. / Et capere dūā i mēdū lūmā orat. Et aqz exēre fūgūēz nūz fūalite. fōctūz
 ipm hēu. cōndē mūalite fūfūz mēulit. Et in agro pūctūz erūctūz i orbē fūpūz cecidit.
 & Et fūlūz celi fūctūz uelut magno hūtu uifūz. qz pūctūz i gēt fūm cū fūit. Corat
 fūa fūctūz attenuatūz unāqz cecidit. in fepū. Manet fūm celi uicē q p idē exp. rō fūgnū
 mūz appa oia ad filūz i pūz fūdit. Et caput fūz celi adēnt fūit lūmē qz it imbrē ca
 det. pū mīctūz & dicitū pūgnū fūctūz hī. cōplānam pūctūz fūctūz. & gallūz i mēdū pū
 lū i fēta fēte uifūz. / Hī fūc erū mīctūz expōz. mōubūz i erūz i rōduūz pūz de rēgū
 oīe pūz ofūlūz. Decētūz ut at pūgnū pū mēntūz hōfūz pū lūctūz. pūctūz. Et in fūpūz
 p rōduūz ad oīā pūgnūz hīct. / Ceterz cū. x. mīctūz i fūpūz at in fūctūz pūctūz. d.
 dī cī dīnūz dūmūz pūctūz. id. x. uroz. mōmūz dēctūz. / Jom p dūmūz fūmēz uroz pūctūz. l.
 fūctūz. Jūmūz mīctūz qz ex fūgūz dūctūz. / Jūmūz rēgūz i adūctūz Jūmūz fūpūz lūmūz
 nūctūz hōfūz fūctūz. Mōmūz pūctūz oīlūz qz i adūctūz eūz rōmōdūz ēēt. dōmūz lūmūz
 rōgūz i adūctūz fūctūz. Lūctūz mīctūz fūctūz. & ut lūctūz ipm nō fūctūz dōmūz dūctūz. / N. u. fū
 x. u. u. u. i fūctūz i fūctūz mōmūz hōfūz fūctūz. pūctūz dēctūz i mēctūz ad eōz fūctūz rō fūctūz
 lūctūz ē. Lūctūz mīctūz i pūctūz. Et cū lūctūz fūctūz fūctūz & mūmūz pūctūz ac p uēctūz fūctūz
 dūctūz ac nōctūz elūctūz. pūctūz cū dūctūz fūctūz hē. ac fūctūz i pūctūz uifūz. / Dū dūctūz pūctūz
 rō dūctūz hōctūz dēctūz dōt oīā hūctūz. pūctūz ex hūctūz qz i Flaminiūz ofitūz arpij pūctūz fūctūz
 erū. cū dūctūz lōgūz. Et ceterz. & mōdūz. oīctūz. ut. pūctūz i nā p pūctūz dēctūz. / fūctūz armūz
 p rōctūz fūctūz magūz i uēctūz. Hūctūz hūctūz & ofitūz. & oē uēctūz dūctūz rōctūz dūctūz. adūctūz
 ipōz fūctūz nēctūz ofitūz cūctūz rōctūz adūctūz. dēctūz pūctūz i nēctūz. fūctūz gūctūz ut adūctūz mēctūz
 dūctūz ēēt. nōctūz ofitūz rōctūz. Magōnē cū ex pūctūz mūctūz ofitūz ofitūz. mōctūz gūctūz. fūctūz rōctūz lūctūz
 hōctūz lōctūz uēctūz. ut ē mōctūz ad mīctūz gēctūz dūctūz. & fūctūz rōctūz. cōctūz. pūctūz qz mōctūz pūctūz
 dūctūz p pūctūz fūctūz ac pūctūz uēctūz. hūctūz pūctūz limo i mēctūz ofitūz. fūctūz fūctūz fūctūz
 gūctūz. nūctūz fūctūz fūctūz. nūctūz alūctūz. ex uēctūz pūctūz. & cōctūz. dūctūz. & dūctūz fūctūz fūctūz. nūctūz
 fūctūz ofitūz cōctūz mēctūz. Alūctūz uēctūz rōctūz nūctūz. ad pūctūz fūctūz. fūctūz i nūctūz & ipā uēctūz pūctūz
 mōctūz. mōctūz ofitūz uēctūz ofitūz. p qūctūz i nā & rōctūz nōctūz rōctūz. cū oīā dūctūz

minoribus

peccatis pro facultatib
confitebitur

GKS 495 2°, f. 14v, begyndelsen til 22. bog.

Marginalierne viser steder i teksten, hvor man under arbejdet har fanget fejl eller har kendt alternative læsninger. Som i alle andre håndskrifter er der i dette tillige adskillige fejl og afvigende læsninger, som ikke er blevet iagttaget. Alene i indledningerne til de ti bøger, som er citeret ovenfor, er der afvigelser i de tre. I indledningen til 30. bog gælder det bl.a. i konsulernes navne, hvor GKS 495 2° præsenterer en form, der er både historisk og grammatisk problematisk.⁴² I umiddelbar forlængelse finder man i øvrigt en karakteristisk varianttype: i andre håndskrifter står der *sextus decimus is annus belli punici erat*, "dette var det sekstende år af den puniske krig." I GKS 495 2° læses *sed decimus is annus belli punici erat*, "men dette var det tiende år af den puniske krig."⁴³ Varianter kan bero på ganske små elementer, men have store konsekvenser for teksten: i det citerede tilfælde har to konsulærnavne fået andre navne end dem, de – måske – havde, og kronologien i den puniske krig er ændret med 6 år.

At vælge den korrekte ordlyd er filologernes opgave. I indledningen til 30. bog har moderne udgivere valgt at følge andre overleveringer end den, vi finder i GKS 495 2°. Anderledes forholder det sig med 22. bog, den bog hvori Hannibal møder sit Cannae. I bogens indledning har et enkelt lille *o* har skabt store problemer i overleveringen. Det optræder i ordet *vero*, der betyder 'men', 'imidlertid', som er overleveret i de fleste og normalt bedste håndskrifter men samtidig gør sætningen syntaktisk problematisk og måske uforståelig. I københavnerhåndskriftet optræder ikke *vero* men *ver*, 'forår', og derved bliver sætningen sammenhængende og meningsfuld: *Iam ver appetebat et hannibal ex hibernis mouit*, "Nu stod foråret for døren, og Hannibal brød op fra vinterlejren." Foråret vandt over forbeholdet. I Walters' og Conways udgave af Livius i Oxford Classical Texts indledes 22. bog med ordene *Iam ver appetebat*. I det tekstkritiske apparat henvises der til kilden *Hafn.*, dvs. *codex Hafniensis*, "Københavnerhåndskriftet."⁴⁴ Det kan måske overraske, at de moderne udgivere vælger at følge et yngre håndskrift frem for de ældre, men yngre håndskrifter kan være afskrifter af ældre, gode tekstkilder, og bør derfor ikke lades ude af betragtning – problemet er blot, at antallet af yngre håndskrifter, når det gælder Livius, er så stort, at ingen er i stand til at gennemgå teksten detaljeret i dem alle. Det overraskende er derfor snarere, at Walters og Conway har fundet frem til netop GKS 495 2°. Det har de heller ikke, for de kendte ikke håndskriftet af selvsyn – faktisk kendte de ikke

(Paris, Bibliothèque Nationale de France, ms. 5730), der er kopieret i det 5. århundrede.

⁴² Jf. *Titii Livii ab urbe condita*, IV: libri XXVI-XXX, edd. Stephanus Keymer Johnson et Robertus Seymour Conway, Oxford 1964 (opr. udg. 1935), ad XXX.1.1. – GKS 495 2° er ikke benyttet af Johnson og Conway.

⁴³ Fejlskrivningen af *sed* for *sextus* er en dittografi forårsaget af *decimus*.

⁴⁴ *Titii Livii ab urbe condita*, III: libri XXI-XXV, edd. Carolus Flamstead Walters et Robertus Seymour Conway, Oxford 1961 (opr. udg. 1929), ad XXII.1.1.

engang dets signatur. De havde kendskab til en del af dets læsemåder, fordi de under arbejdet på deres udgave nøje studerede de kilder, en langt tidligere udgiver havde støttet sig til i sin, nemlig Drakenborchs fra 1700-tallet.⁴⁵ I denne finder man ikke blot læsemåder hentet i GKS 495 2^o,⁴⁶ men også oplysende underretninger om håndskriftets tidlige historie i København.

Det viser sig, at håndskriftet kunne være havnet i Holland, hvor den klassiske filolog Jacques Philippe D'Orville var blevet opmærksom på det, da auktionen over Rostgaards samling blev annonceret. Men enten nåede hans bud ikke frem til København i tide, eller også var det ikke højt nok. D'Orvilles interesse for håndskriftet beroede bl.a. på et ønske om at kunne stille det til rådighed for sin landsmand, ven og kollega, Arnold Drakenborch, som i disse år forberedte en udgave af hele Livius' tekst. I 1727, året efter Rostgaard-auktionen, fik Drakenborch fra København oplysning om, at Christian Danneskiold-Samsøe havde købt håndskriftet. Meddelelsen var Frederik Lützens, som samtidig tilbød at kollationere håndskriftets tekst for Drakenborch – et tilbud denne uden tøven tog imod. Lützens fik dog ikke udført arbejdet (Drakenborch var senere så nansom at antage, at hans brev med tak for det venlige tilbud nok var bortkommet undervejs). Livius-udgiveren gav imidlertid ikke op, og en ny mulighed for kontakt til København opstod, da Johann Christoph Wolf og hans bror Johann Christian, begge fra Hamburg og begge disciple af Johann Albert Fabricius, på deres rejse i 1734 aflagde visit hos Drakenborch. Hjemvendt til Hamburg skrev Johann Christoph Wolf til Hans Gram,⁴⁷ der snart efter, via Wolf,⁴⁸ sendte en kollationering af håndskriftet til Drakenborch og samtidig kunne oplyse, at det nu tilhørte Det Kongelige Bibliotek.⁴⁹

Hvad det indebar, viste Gram med sit gode eksempel. For vel tilhørte håndskriftet fysisk Det Kongelige Bibliotek, men dets indhold tilhørte den lærde verden. En del af renæssancen var kommet til oplysningstidens København.

Codex Borrichianus. Et håndskrift truet af brand, glemsel og bomber

En anden del af Livius og renæssancen var kommet til byen allerede en generation tidligere, endda i en langt stateligere klædning: et illumineret håndskrift med

⁴⁵ *T. Livii Patavini Historiarum ab urbe condita libri qui supersunt omnes*, curante Arn. Drakenborch, I-VII, Leiden & Amsterdam 1738-46.

⁴⁶ *Jam ver adpetebat* er – i Drakenborchs ortografi – optaget i III, 1740, s. 514.

⁴⁷ Brevet, der er dateret 15.10.1734, findes i GKS 1101 2^o, nr. 988.

⁴⁸ Jf. Grams brev af 6.11.1734 (afskrift i NKS 2012 4^o, f. 63v). Af et efterfølgende brev til Gram, fremgår det, at Wolf havde videresendt Grams kollationering til Drakenborch i Utrecht i slutningen af november samme år (original i GKS 1101 2^o, nr. 989).

⁴⁹ Jf. Drakenborchs udgave, VII, 1746, s. 326.

Livius' første dekade, den gennem tiderne mest læste del af hans værk. Dog ikke i dette håndskrift, som ved et par lejligheder let kunne være gået tabt og i en periode lå gemt og næsten glemt i en fremtrædende biblioteksmands private bunker. Kun en enkelt ung alumne har studeret håndskriftets tekst og vistnok ingen dets udsmykning, som giver en levende forestilling om, hvordan en kodex som GKS 495 2° kunne komme til at se ud, hvis man lod den illuminere. Håndskriftet, der har signaturen Add. 155 2°, er fremstillet i Italien i 1400-tallet. Det blev bragt til Danmark af Ole Borch (1626-1690), og indgik efter dennes død i biblioteket på det kollegium, hans stiftede og gav navnet "Collegium Medicum." Et smukkere og mere ægte resultat af den renæssance, der inspirerede Borch, har hans medicinske kollegium næppe ejet: en illumineret klassikertekst, kopieret i humanistisk skrift. Præcist hvor Borch har erhvervet håndskriftet vides ikke. Det er ikke omtalt i hans rejsedagbøger, som imidlertid ikke er bevaret fra den sidste etape af rejsen, der i 1665 førte ham fra Paris gennem Sydfrankrig til Italien, håndskriftets oprindelsesland. Sandsynligt er det, at Borch har erhvervet det her.

Håndskriftet, der måler ca. 32,5 × 23 cm, er i en nyere hånd folieret 1-254. Tallet 254 er korrekt, men det skyldes mere held end omhu.⁵⁰ Håndskriftet er på et tidligt tidspunkt blevet beskåret, antagelig i forbindelse med indbinding. Det fremgår af en kun delvis synlig, ældre foliering.⁵¹ Der er en lakune mellem blad 27 og 28. Den har forårsaget tab af teksten fra I.57.7 til II.1.9, svarende til ca. 1150 ord hos Livius og til 4 siders tekst i håndskriftet. Tabet beror på bortfald af et dobbeltblad sidst i tredje læg. Håndskriftet har i sin intakte form bestået af 256 blade, samlet i 24 qvioner (læg bestående af 5 dobbeltblade) og 2 qvaternioner (læg med 4 dobbeltblade). Tabet er sket *efter* at den ældre hånd folierede håndskriftet, for de to blade er inkluderet i den ældre tælling, men *før* håndskriftet forlod Italien. Nederst på f. 27v er tabet nemlig noteret på italiensk: *mancano carte*, dvs. "blade mangler." De manglende blade har ikke alene forårsaget tab af tekst men også af det initial, der har indledt liber II, et L. Bevaret er ti andre initialer på følgende sider:

f. 1r, lib. I, Praefatio: FACTURUS NE SIM OPERE pretium

f. 1v, lib. I: IAM primum omnium satis constat

f. 56r, lib. III: ANCIO CAPTO .T. EMILIVS & .Q. FABIVS consules fiunt

⁵⁰ Allerede efter tre blade er det gået galt: blad 4 er sprunget over og er efterfølgende blevet numereret 3a. Det samme er sket efter blad 200 og efter 220.

⁵¹ Den ældre foliering har forårsaget yderligere forvirring i den moderne: på den moderne tellings blad 168, læses i den ældre "171;" på næste blad følger i den ældre hånd "172," som overtages og fortsættes i den moderne tælling. Derved er 3 blade oversprunget i den moderne tælling, der forløber således: 1-3, 3a, 4-168, 172-220, 200a, 201-220, 220a, 221-254.

- f. 88r, lib. III: HOS secuti M. Genutius & P. Curiatius consules
 f. 115v, lib. V: PACE ALIBI PARTA ROMANI ueijque in armis erant
 f. 141v, lib. VI: QVae ab condita urbe roma ad captam eandem
 f. 162r, lib. VII: ANNVS HIC ERAT⁵² INSIGNIS noui hominis consulatu
 f. 185r, lib. VIII: IAM CONSVLES ERANT C. PLANTIVS secundo
 f. 205r, lib. VIII: SEQVITVR HVNC NOBILIS ANNVM clade Romana
 f. 229v, lib. X: LVCIO GENVCIO SERGIO CORNELIO consulibus

Af de 10 bevarede initialer er det indledende F det mest overdådigt udførte. Teksten er rammet ind af en bordure, indenfor hvilken initialet F strækker sig over 21 linjer – mere end den halve teksts side, med en enkelt gylden udfoldning op i rubrikkens røde, øvre linje. De øvrige initialer strækker sig over 4 til 10 skrivelinjer, med 9. bogs S som det største. Mindst og smallest er I ved 1. bogs begyndelse – let forklarligt, for læseren er netop blevet mættet af farver i forordets F på samme blads forside. Der anvendes stærke farver i dristige sammensætninger, en vekslen mellem robuste mønstre og sarte prægninger af ranker og blomster i guldets grund. To initialer – 8. bogs I og 10. bogs L – skiller sig ud fra de øvrige. I dem er den for italiensk renæssanceudsmykning af bøger så karakteristiske hvide vinranke indarbejdet. 8. bogs I er specielt fordi bogstavet er tegnet i guld på en malet baggrund. I de øvrige er gullet grund og bogstavtegningerne i farver. Forordets F, 1. bogs I, 3. bogs A og 10. bogs L er tegnet i blå, mens 4. bogs H, 6. bogs Q, 7. bogs A og 9. bogs S er tegnet i grønt. 5. bogs P er tegnet i en rosaagtig farve, hvis skyggekanter går over i vinrød. Et karakteristisk træk ved 1. bogs I, 4. bogs H, 5. bogs P, 6. bogs Q og 9. bogs S er de runde indskæringer, der bryder billedernes kanter, et fænomen, der også kan iagttages i højre kant af nedstregen i forordets F.

Læsemåder fra Add. 155 2^o er ikke benyttet af Livius-udgiveren Drakenborch. Hans Gram, som kendte håndskriftet, tilbød gennem Johann Christoph Wolf i Hamburg at sende en kollationering til Drakenborch,⁵³ men denne ses ikke at have taget imod tilbuddet (muligvis fordi det kom for sent). Det benyttede en ung student, fynboen Joachim Junge, i 1783 som begrundelse for at udgive et lille specimen af håndskriftets læsemåder; endnu et hæfte udkom året efter.⁵⁴ Denne øvelse indbragte Junge et stipendium til Borchs kollegium,⁵⁵ men kun

⁵² Efterfølgende rettet til ERIT.

⁵³ Jf. brev fra Gram til Wolf af 6.11.1734 (afskrift i NKS 2012 4^o, f. 63v).

⁵⁴ *Specimen lectionum variantium codicis membranacei Liviani seculo XI. exarati, qui in bibliotheca Collegii Medicei asservatur*, Hafniae 1783 & 1784; de to dele er på samlet 32 sider. Junge meddeler alene varianter til Praefatio og de første ti kapitler af Liber I.

⁵⁵ Junge (1760-1823) var alumne 1783-1788. Fra 1791 til sin død var han præst i Blovstrød og Lillerød. Han var forfatter til et anonymt udgivet skrift om *Den nordsiellandske Landalmues Character, Shikke*,



Add. 155 2°, f. 1r, det illuminerede F ved værket's begyndelse.

behersket applaus i den lærde verden; hans specimen blev grundigt refereret af en tysk recensent, som syrlig sluttede med følgende konstatering: "Schärfere Kritik, scharfsinnige und gelehrte Aufklärungen schienen ausser dem Plan des Verf. gelegen zu seyn."⁵⁶ Faktisk var der tale om et nyttigt projekt, som fortjente og fortjener at blive fulgt op af nye studier. En antydning af at det kan vise sig lønsomt, findes i de ovenfor citerede begyndelsesord af liber III: *HOS secuti M. Genulius & P. Curiatius consules*. Navneformen *Curiatius* er ikke belagt i de kilder, Conway & Walters havde kendskab til i deres udgave af Livius' fem første bøger. De vælger, imod håndskrifterne, formen *Curtius*.⁵⁷ R. M. Ogilvie har i sin udgave af de samme fem bøger fundet et enkelt belæg for navneformen *Curiatius*, nemlig i Jodocus Badius Ascensius' trykte udgave fra Paris 1513, og det er den han vælger, igen imod håndskrifterne og alene med belæg i den trykte udgave.⁵⁸ Et studium af Add. 155 2° kunne have bestyrket ham i rigtigheden af dette dristige valg og ville muligvis have bragt andre tekstlige detaljer for dagen.

Junges bestemmelse af håndskriftets alder byggede på studier af datidens palæografiske litteratur, men ramte fire århundreder forkert: han daterede håndskriftet til det 11. århundrede.⁵⁹ Til gengæld har han i sin indledning nogle få bemærkninger, der kaster lys over håndskriftets nyere historie. Han beretter, at det er Ole Borch selv, der har skænket håndskriftet til kollegiet, der bærer hans navn, og at det, fordi det var udlånt, overlevede Københavns brand i 1728. Efter branden var håndskriftet i privat eje. Da den ikke navngivne ejer døde, skaffede Abraham Kall atter håndskriftet tilbage til kollegiet, som endnu ejede det, da Junge kollationerede dele af det. Det var, fremgår det, tillige Kall, der satte Junge i gang med at kollationeringen. Disse oplysninger suppleres i en kort omtale af Junges og andre Borchianeres småskrifter af J. J. Gudenrath, trykt i *Maanedskriftet Iris* for 4. kvartal af 1791.⁶⁰ Heri berettes det i en note om håndskriftet: "Denne Codex blev reddet fra den Kiøbenhavnske Ildebrand 1728; derved, at den var udlaant til private Folk. Den blev funden nedgraven under Muld og Støv i den Møllmannske Bogsamling og revindiceret Collegiets Bibliothek af Dannemarks

Meeninger og Sprog, der udkom i København 1798 (genudg. forkortet af Hans Ellekilde, 1915).

⁵⁶ *Fortgesetzte kritische Nachrichten von kleinern theologischen, philosophischen, historischen und philologischen Schriften*, herausgegeben von Gottlieb Christoph Harless, 2,1, Halle 1786, s. 109-116.

⁵⁷ *Titi Livi ab urbe condita*, I: libri I-V, Oxford 1969 (opr. udg. 1914), ad IV.1.1.

⁵⁸ *Titi Livi ab urbe condita*, I: libri I-V, Oxford 1974, s. 244.

⁵⁹ Hans Gram havde korrekt dateret håndskriftet til efter 1400 allerede i sit brev til Wolf af 6.11.1734. Han nævner den meget smukke skrift, det er skrevet i, men omtaler ikke initialerne: "Superest vero etiam apud nos ex ultimo incendio Codex, primam Decada habens in membrana manu pulcherrima, sed recentiore, scriptus. Ejus aetatem vix ultra seculum XV extollere audeo" (afskrift i NKS 2012 4°, f. 63v).

⁶⁰ Gudenrath var selv alumne på Borchs Kollegium 1780-1785.

Polyhistor og ægte Patriot Hr. Professor Abraham Kall." Bernhard Møllmann døde i juli 1778, og det skulle vise sig, at Livius-håndskriftet langt fra var det eneste, der lå begravet i de Møllmannske bunker.⁶¹ Livius-håndskriftet blev meldt fundet af Kall den 7. maj 1783,⁶² og det havde således kun været tilbage på Borchs kollegium i ganske kort tid, da Junge studerede det. Det blev med rette betragtet som et af kollegiets cimelier.⁶³

En heldig, rettidig disposition reddede håndskriftet fra at gå til grunde under den næste katastrofe, der ramte København, englændernes bombardement i 1807, der på ny lagde kollegiet i aske. Blot et par år forinden var den statelige kodex, antagelig på Kalls initiativ,⁶⁴ blevet overført til Universitetsbiblioteket,⁶⁵ som blev ramt, men ikke led større skade under bombardementet. På Universitetsbiblioteket kom Håndskriftet til at stå i relativ ubemærkethed som et af kun ganske få klassikerhåndskrifter. Det blev med bibliotekets øvrige håndskrifter i 1938 overført til Det Kongelige Bibliotek, hvor opmærksomheden omkring det hidtil har været lige så begrænset som tidligere. Ganske vist blev det her en del af en samling, hvis rige indhold i stigende grad blev åbenbar for omverdenen, men da det indgik længe efter at Chr. Bruun havde skrevet sin katalog over bibliotekets illuminerede håndskrifter og Ellen Jørgensen sin over de latinske, har det været svært at få øje på eller snarere let at overse.⁶⁶ På trods af den ornamentale pragt og det prægtige latin, håndskriftet rummer.

La tierce decade de Titus Livius

Det var ikke kun på prægtigt latin, Livius blev læst i senmiddelalderen og renæssancen. I midten af 1300-tallet åbnede den lærde benediktiner Pierre Bersuire (ca. 1290-1362) værket for nye læsere med sin oversættelse af alle de da kendte

⁶¹ Jf. Harald Ilsoe: *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1999, s. 472.

⁶² Johannes Pedersen: *Borchs kollegiums historie 1728-1823*, 1916, s. 7.

⁶³ Håndskriftet og Junges arbejde med det er omtalt i *Københavns Universitets-Journal*, udg. ved Jac. Baden, Anden Aargang, 1794, s. 14.

⁶⁴ Abraham Kall var efor for kollegiet 1789-1821.

⁶⁵ Pedersen 1916, s. 7f.

⁶⁶ Håndskriftet er anført i Alfr. Krarup: *Katalog over Universitetsbibliotekets Haandskrifter*, 2. Del, 1935, s. 175: "Historie ab urbe condita prima decas (Perg.haandskr. fra 15. Aarh.);" en alternativ beskrivelse af samme håndskrift har sneget sig ind i anførslen på samme side af håndskriftet Add. 136 4°, bl. 4-6, der beskrives således: "Decas prima ex codice Coll. Medicei collat. cum editione Joh. Frid. Gronovii. (Perg.haandskr. fra 15. Aarh., antikiserende);" i pladskatalogen over samlingen Additamenta beskrives Add. 155 2° som "Pergamethaandskrift fra 15. Aarh., antikiserende, meget smukt, har tilhørt Ole Borch." Add. 136 4° indeholder kollationer til første og anden bog af første dekade, med referencer

dele af værket til fransk.⁶⁷ Oversættelsen blev sat i gang på opfordring af den franske konge Jean II Le Bon. I Avignon havde Bersuire sidst i 1330'erne mødt den italienske digter og humanist Francesco Petrarca,⁶⁸ periodens mest passionerede læser af Livius, og en af de første i nyere tid, der fik mulighed for at læse værkets fjerde dekad. Denne havde Landolfo Colonna bragt med sig til Avignon i en kopi efter et håndskrift i Chartres. Det øgede den tekst, Bersuire først længe senere gik i gang med at oversætte, betragteligt. At oversætte Livius var et stort og krævende projekt. Pierre Bersuire fuldførte det, omend, som han senere skrev,⁶⁹ *non sine labore et sudoribus*, "ikke uden at have slidt og svedt for det."

Mere end 65 bevarede håndskrifter vidner om værkets betydelige popularitet.⁷⁰ Det Kongelige Bibliotek har et enkelt, foliant nummer 542 i den samling, grev Otto Thott (1703-1785) testamenterede til biblioteket. Et tidligere hjemsted er dokumenteret af et ejermærke på første blads rectoside: "De la Bibliotheque de Sedan." Håndskriftet har i 1600-tallet tilhørt L'Académie de Sedans bibliotek. Akademiet blev grundlagt i 1602 og atter opløst i 1681. Biblioteket fik en endnu kortere levetid: det blev oprettet i 1607, men allerede i 1670 beordrede Ludvig XIV at det skulle returneres til familien de La Tour d'Auvergne, der havde grundlagt akademiet. Den 1. januar 1671 blev biblioteket overdraget til Emmanuel Théodose de La Tour d'Auvergne, kardinal af Bouillon (1643-1715). Denne testamenterede biblioteket til sin nevø, Henri-Oswald, ved hvis død i 1747 det blev solgt på auktion.⁷¹ Thott kan have erhvervet håndskriftet ved denne lejlighed, muligvis dog først senere, idet en del af håndskrifterne fra Sedan blev købt af Antoine Moriau (1699-1759).⁷²

til Gronovius' udgave s. 4-136. Kollationeringen er ikke Junges. – Hvorfor Add. 155 2° betegnes som "antikiserende" er uklart.

⁶⁷ Om Pierre Bersuire se Charles Samaran: Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris, i *Histoire littéraire de la France*, tome 39, Paris 1962, s. 259-450; afhandlingens afsnit C. *La traduction française de Tite-Live*, s. 358-450, er skrevet af Jacques Monfrin (der ikke er nævnt på titelbadet). – Om Bersuire og hans latinske *Ovidius Moralizatus*, der i fransk oversættelse indgår i håndskriftet Thott 399 2°, se også Holger Nørgaard: Sankt Ovid. Tekstligt og billedmæssigt om Metamorfoserens forvandling, *Fund og forskning*, 10, 1963, s. 7-26.

⁶⁸ Samaran & Monfrin 1962, s. 267.

⁶⁹ I artiklen *Roma* i anden redaktion af værket *Reductorium*, jf. Samaran & Monfrin 1962, s. 359.

⁷⁰ Samaran & Monfrin 1962, s. 447-450; håndskriftet i København er anført s. 450 som et af otte håndskrifter, der alene rummer fjerde dekad. – En tekstkritisk udgave af oversættelsen baseret på studier af håndskrifterne foreligger ikke.

⁷¹ Om Bibliothèque de L'Académie de Sedan, se Mathieu Lescuyer: Les manuscrits de la bibliothèque de l'académie de Sedan, devenue bibliothèque de Bouillon, *Bulletin du bibliophile*, Paris 1999, 1, s. 129-153. Det senere Thott-håndskrift optræder i en katalog over håndskrifterne anlagt i 1630, hvori det omtales som værende "en deux tomes" (Lescuyer 1999, s. 142f.); det har altså muligvis været en del af af sæt med i hvert fald to dekader af Bersuieres oversættelse.

Håndskriftet er bygget op af 26 kvaternioner (læg af fire dobbeltblade), i alt 208 blade, der måler ca. 42,5 × 30 cm. Det er fejlagtigt folieret i nyere tid, idet tallet 56 er gentaget.⁷³ Det har illuminerede initialer i en størrelse, der varierer fra 2 til 6 liniers højde, ved hver bogs begyndelse; størst er de tre første, der strækker sig over henholdsvis 5, 6 og 6 linier. Desuden er der rundt om i teksten indstrøet mindre initialer af en enkelt linies højde til markering af afsnit.

Thott 542 2° indeholder hvad der i håndskriftets rubrikker betegnes som *La tierce decade de Titus Livius*, "Titus Livius' tredje dekade." Dekade er dog i denne sammenhæng en tilsnigelse, for der er kun ni bøger i håndskriftet.⁷⁴ I overensstemmelse hermed slutter teksten på f. "206"r med dette explicit: "Cy fine le ix^e liure de la tierce decade de titus liuius." *La tierce decade* rummer 9 bøger, ikke en dekades forventelige 10. Endnu et par uregelmæssigheder bør bemærkes: indholdet af *La tierce decade* svarer ikke til indholdet af Livius' tredje dekade. Det fremgår allerede af håndskriftets første rubrik på f. 1r: "Cy comance le premier liure de la tierce decade de titus liuius Et comment les Romains⁷⁵ Reprindrent armes encontre le Roy philipe de macedonie." Romernes militære engagement mod kong Filip V af Makedonien blev optakten til de makedonske krige, der er hovedindholdet af Livius' fjerde dekade. På f. 42r findes følgende rubrik: "Cy fine le second liure decade de la tierce de titus liuius Et commence apres le tiers liure de la dette decade." Rubricator har været uopmærksom: *decade* skal naturligvis følge efter *de la tierce*, altså "her slutter anden bog af Titus Livius' tredje dekade." At denne ifølge rubrikken efterfølges af samme dekades tredje bog er logisk og venteligt, men faktisk ikke tilfældet. Indholdet af den følgende bogs første kapitel sammenfattes i rubrikken: *Comment marcus porcius catho parle que la loy oppienne faitte contre les femmes ne soit Reuoquee*, "Hvorledes Marcus Porcius Cato i en tale fastholder at *Lex Oppia* vedtaget mod kvinderne ikke bør annulleres." Det henviser til den ældre Catos opposition mod at ophæve en lov fra 215, der

⁷² Lescuyer 1999, s. 136 & 143. I en liste over Moriaus håndskrifter optræder en Livius i Bersuires oversættelse, et enkelt *manuscrit in folio*. Det beskrives som *très bien conservé*, hvilket stemmer overens med Thott-håndskriftets tilstand. Til gengæld passer beskrivelsen "couvert en bois garni de cuir de pores, avec des garnitures de cuivre" ikke på den nuværende indbinding. En mulig forklaring er, at Thott-håndskriftet udgør det ene og exemplaret i Moriaus liste det andet af de to tomer, der omtales i Sedan-katalogen. En anden er, at det oprindelige bind om Thott-håndskriftet er blevet kasseret.

⁷³ Efter 56 bis er bladtællingen altså én mindre end den faktiske. Sidste blad (f. "207") er blankt. Der optræder reklamanter på sidste versoside fra og med 8. læg (dvs. første gang på f. "63", sidste gang på f. "199").

⁷⁴ De ni bøger, der er fortløbende nummereret med romertal, begynder på følgende sider i håndskriftet: liure I: f. 1r, liure II: f. 24r, liure III: f. 42r, liure IV: f. "59"v, liure V: f. "83"v, liure VI: f. "102"v, liure VII: f. "131"r, liure VIII: f. "160"v, liure IX: f. "187"v.

⁷⁵ Der mangler en nedstreg i et af de to m'er i håndskriftet.

begrænsede kvinders ret til at eje guld og smykke sig i farverige gevandter og desuden forbød dem at køre i tospand indenfor en radius af én mil fra byen med mindre det var i forbindelse med religiøse riter.⁷⁶ Catos tale gengives hos Livius i begyndelsen af fjerde dekades fjerde bog og ikke i tredje dekades tredje. Håndskriftet rummer med andre ord ikke tredje, men fjerde dekade af Livius' værk, og ikke de ni første bøger af denne, men de to første og syv sidste.

Forklaringen på disse divergenser i den franske oversættelse skal søges i overleveringen af Livius' latinske tekst. Fjerde dekade var stort set ukendt i middelalderen og kom ikke i cirkulation før Petrarca fik adgang til teksten via Landolfo Colonnas tidligere nævnte kopi af et håndskrift i Chartres, som siden er gået tabt, men hvis læsemåder bl.a. kendes fra Petrarcas endnu bevarede eksemplar.⁷⁷ I den gren af Livius-overleveringen, som Petrarcas håndskrift repræsenterer, savnes fjerde dekades tredje bog, en kendsgerning, Petrarca selv var opmærksom på og begræd – det fremgår bl.a. af den epistel, han stilede til Livius selv.⁷⁸ Dele af den manglende bog blev kendt i 1500-tallet, den hele først i begyndelsen af 1600-tallet. Den 33. bog var således ikke en del af den latinske Livius, som Pierre Bersuire oversatte i midten af 1300-tallet. Forvirringen omkring dekade- og bogtælling opstod hos Bersuire, fordi han kun talte de bevarede dele og talte dem uden overspringelse af de tabte i oversættelsen. I øvrigt er Bersuires oversættelse af sidste bog i fjerde dekade ufuldstændig, men også det skyldes overleveringen af den latinske Livius, som Bersuire og hans tid havde adgang til.⁷⁹

Bersuires oversættelse var i sig selv en nyskabelse, og den gav anledning til endnu en: den skabte en ikonografisk Livius-tradition. Adskillige af de bevarede håndskrifter er udsmykket, ikke nonfigurativt som Add. 155 2°, men med billeder, hvis motiv er hentet i teksten. I nogle tilfælde som fortløbende illustration af scener og begivenheder i teksten, i andre som åbningsbilleder ved en bogs eller ved en dekades begyndelse. Dette sidste er tilfældet i håndskriftet Thott 542 2°, hvis første side er inddelt i to omtrent lige store felter, med billedet i det øverste og tekstens begyndelse i det nederste. De to felter omkranses af en bordure, der også føres op imellem tekstens to spalter. Billedets baggrund er et vidtstrakt landskab. Handlingen udspiller sig i forgrunden, som er delt op i to felter: til højre en kornmark, der er blevet til en slagmark, til venstre en borg, i hvis indre gård to herrer fører en engageret samtale. De to felter er adskilt af en fin linje, der tegner konturen af den klippe, borgen er bygget på. Scenen på

⁷⁶ Loven blev vedtaget under den anden puniske krig, som var slut, da forslaget om at ophæve loven blev fremsat i 195. Trods Catos modstand blev loven ophævet.

⁷⁷ Den såkaldte *codex Agennensis*, nu British Library, ms. Harley 2493.

⁷⁸ *Rerum familiarium libri*, XXIV.8.

⁷⁹ En kilde til teksten fra XL.37.3 til bogens slutning blev først kendt i begyndelsen af 1500-tallet.



marken er den mest dramatiske: på jorden ligger lig, segl og neg spredt omkring, mens to grupper af bevæbnede, harniskklædte krigere jager flygtende mænd, der åbenbart har været i gang med at høste, fæller til de allerede faldne. Kun en enkelt af dem har trukket sit sværd, en anden har det i skeden, resten er ubevæbnede. En enkelt har stillet sig an til forsvar med de bare næver.

Hvad er det billedet illustrerer? N.C.L. Abrahams tolker billedet som "une miniature ... représentant les Romains assiégeant une place forte."⁸⁰ Chr. Bruun beskriver scenen således: "Det forestiller Romerne, som efter at have slaæet Fjenden, der er væbnet, men er bleven overfalden under Høsten, rykke frem imod en Fæstning."⁸¹ Ingen af dem forholder sig til de to gestikulerende mænd i borgens gård, men ser kun på billedfeltet til højre. Abrahams og Bruun er enige om, at det er romerne, der er i offensiven. Begge er tavse om, hvad det er, billedet konkret illustrerer i Livius' historie, antagelig fordi de ikke har kunnet finde et belæg der, hvor de har forventet det, nemlig i Livius' tredje dekade.⁸² Begge har oversat at rubrik og tekst under billedet henviser til hændelser der behandles i 4. dekade. Straks i begyndelsen af denne skildres de begivenheder, der vises i billedets to motiver. De udspillede sig i år 201 f. Kr. I XXXI.2 beretter Livius om de romerske styrker, som under Gaius Ampius' kommando efter en række succesfulde træfninger med cisalpinske gallere slog lejr ved Mutilum. Stedet var velegnet, for kornmarker stod klar til høstning og forsyninger til hæren således sikret. Men romerne lod sig lulle ind i falsk tryghed, for der blev ikke gjort nogen foranstaltninger for at sikre stedet eller beskytte de soldater, der lagde våbnene fra sig for i stedet at håndtere høstredskaberne. Gallerne omringede og overfaldt dem, og henvend 7000 mænd på arbejde i kornmarkerne blev slået ihjel, herunder Gaius Ampius selv. Dette foregik på den italiske halvø. Umiddelbart efter, i XXXI.3, foretager Livius et sceneskift til Makedonien. Senatet i Rom så med stigende bekymring på den trussel, kong Filip V af Makedonien udgjorde mod øst. Man besluttede at give problemet højeste prioritet, og sendte Marcus Valerius Laevinus, udstyret med *imperium* og en flåde på 28 skibe, til Makedonien. Her blev han mødt af den romerske legat i området, Marcus Aurelius, der kunne berette om, hvor store hærstyrker og hvor talstærk en flåde den makedonske

⁸⁰ N.C.L. Abrahams: *Description des manuscrits français du moyen âge de la Bibliothèque Royale de Copenhague*, 1844, s. 69f.

⁸¹ Chr. Bruun: *De illuminerede Haandskrifter fra Middelalderen i Det Store Kongelige Bibliothek (= Aarsberetninger og Meddelelser fra Det store kongelige Bibliothek, III)*, 1890, s. 234f.

⁸² Som overskrift for sin beskrivelse angiver Abrahams "Les neuf premiers livres de la troisième Décade de Tite-Live, traduction française" og Bruun næsten enslydende: "Tite Live, Les neuf premiers livres de la troisième Décade." Misforståelsen går tilbage til *Catalogus Bibliothecae Thottianae*, VII, 1795, s. 319: "Novem priores libri Decadis III Titi Livii, gallice versi. Cod. membr.; Frontispicium pictura et ornamentis coloribus et auro distinctis conspicuum."

konge havde samlet, ikke blot rundt omkring ved hovedlandets byer på, men også på øerne. De to mænd var enige om, at Rom måtte optrappe krigen imod Filip, og besluttede at Aurelius skulle viderebringe dette på skrift til konsul og senat i Rom.

Det er disse to møder, Gaius Ampius' og hans soldaters fatale træfning med gallerne i Italien og de to udsendte romeres møde i Makedonien, der er afbildet i de to felter i åbningsbilledets forgrund. To separate, men mere eller mindre simultane scener, med borg og gårde i landskabet, havet i det fjerne, floden med skibe og øen i dens munding som baggrund – fra læserens synsvinkel en udsigt til den makedonske krig, der afløste den puniske fred, som Livius effektivt udtrykker det i indledningen til 31. bog og altså fjerde dekad.

Situationen er således den modsatte af den, Abrahams og Bruun antog: det er romerne, der bliver slået af fjenden, og de to skikkelser i borgen er ikke belejrede, men romere i agiteret samtale om nye trusler. Også hvad angår den æstetiske analyse er der grund til at modsige Abrahams og Bruun, der begge fælder negative domme over billedet. Abrahams beskriver det som værende "d'une exécution assez mediocre," mens Bruun vrangvilligt mener at "Billedet er svagt udført, Farverne paafaldende lyse," en vurdering der dog efterfølgende mildnes en anelse: "Dog er det ikke uden Interesse."⁸³ Med den sine steder næsten tegneserieagtige fremstilling er billedet muligvis mere tilgængeligt for nutidige øjne end det var for Bruuns i 1800-tallet. Fortællemæssigt er det ikke uden subtilitet, og i koloreringen indgår stærke og svage farver i en helhed, der er afstemt med den omgivende, fint mønstrede bordure. Ud fra det givne udgangspunkt har den anonyme kunstner skabt et udtryksfuldt værk, der rummer både stemning og narrativ kraft.

Cleonymus og patavinerne

Udtryksfuldt, men på en helt anden måde, er også billedet på det Det Kongelige Biblioteks senest erhvervede og formentlig yngste *Livianum*.⁸⁴ Det er et enkeltblad af pergament, der måler ca. 45,5 x 34 cm, engang en del af en kodex med første dekad af Livius' historie i Pierre Bersuieres franske oversættelse. Bladet var i privat eje indtil det i 1958 erhvervedes af Det Kongelige Bibliotek som del af en mindre samling illuminerede enkeltblade.⁸⁵ Allerede forinden havde det været forenet

⁸³ Denne knytter sig i Bruuns øjne til "Landet, som Romerne trænge ind i," hele sceneriet i billedets baggrund, som Bruun ser som "et Forsøg paa at give et Landskab af stor Udstrækning, men en miniature."

⁸⁴ Acc. 1977/47 (nr. 1).

⁸⁵ Det Kongelige bibliotek købte ialt 13 (af 26 tilbudte) illuminerede fragmenter af privatsamleren, direktør James J. Kaiser. Det fremgår ikke af korrespondancen mellem de to parter, hvor James J.

med flere af bibliotekets skatte, idet det blev vist på den dansk-svenske udstilling *Gyldne Bøger* på Nationalmuseerne i København og Stockholm i 1952.⁸⁶

Billedet er malet på bladets versoside som indledning til første dekades 10. og sidste bog.⁸⁷ Billedfelt og tekst er indrammet af en bordure,⁸⁸ der antagelig er lavet samtidig med teksten. Selve billedet er først blevet føjet til på et senere tidspunkt. Bladets rectoside rummer de sidste 5-6 linier af 9. bog, efterfulgt af en oversigt over indholdet af 10. bog. På versosiden er der 15 linjers tekst under billedet. Teksten er skrevet i to spalter, den venstre i fuld længde, den højre kun i halv. Venstre spalte omkranses af et fintmønstret rankeornament svarende til borduren på versosiden, men uden dennes indarbejdede figurer. Billedets motiv introduceres kort i rubrikken ved 10. bogs begyndelse: "Cy commence le X^e liure de la premiere decade de titus liuius. Comment cleonimus roy des grecs vint par mer en ytalie ou il perdit les troys pars de ses nefz, et comment les marses furent desconfis par les rommains."⁸⁹ Sammenfatningen refererer begivenheder, der beskrives i X.2 (om Cleonymus) og X.3 (om Marserne). Det er beretningen Cleonymus, og kun en del af denne, der udgør historien i åbningsbilledet.

I begyndelsen af første dekades 10. bog beretter Livius om spartanerkongen Cleonymus, som i 302 f. Kr., efter et forgæves invasionsforsøg helt nede i støvlehælen af den italske halvø, med en flåde af grækere søgte op i Adriaterhavet. Mod venstre havde han Italiens østlige kyster, der var uden havne, til højre Balkans vestvendte, bag hvilke der var vilde folkeslag, som tilmed var berygtede for pirateri. Således uden mulighed for at lægge til land endte Cleonymus med flåde og mænd helt oppe ved veneternes kyster i bunden af Adriaterhavet. Han sendte spejdere i land, og de kunne berette, at der inde bag en smal kyststrækning var en lagune, og at man bagved kunne se dyrkede marker og bakkede landskaber. Der var tilmed en flodmunding ikke så langt borte, der kunne fungere som havn. Her sejlede flåden ind, og Cleonymus beordrede den at sejle op ad floden. De største skibe stak imidlertid for dybt, så dem lod han forankre; den bevæbnede hovedgruppe sejlede i de lettere skibe op ad floden og nåede frem til tætbefolkede landskaber – der lå tre patavinske landsbyer langs bredden. Her gik de fra borde, lod skibene

Kaiser havde erhvervet fragmenterne.

⁸⁶ *Gyldne bøger: Illuminerede middelalderlige håndskrifter i Danmark og Sverige*, 1952, p. 87 & *Gyllene böcker. Illuminerade medeltida handskrifter i dansk och svensk ägo*, Stockholm 1952, p. 85; i begge versioner har bladet katalognummer 177. Udstilling og katalog var redigeret af Kåre Olsen og Carl Nordenfalk.

⁸⁷ Billedet har en maximal højde på 25,9 cm; i bredden måler det fra 21,9 til 22,4 cm. Målene mellem de ydre bordurekanter er ca. 44,5 cm i højden og 31 cm i bredden.

⁸⁸ Dennes æstetiske kvaliteter fremhæves i en tilføjelse i den svenske version af *Gyllene böcker*: "Bildens ... är i kvalitet underlägsen den ypperligt målade bordyren."

⁸⁹ Rubrikkens ordlyd svarer til indholdsoversigtens på recto-siden, kun er tallet tre her skrevet i romertal: "les .iiij. pars."

bevogte af en lille gruppe mænd, og angreb nu landsbyerne, nedbrændte huse og tog både mennesker og dyr som bytte. I deres glæde ved at plyndre kom de længere og længere bort fra deres skibe.

Da man hørte om dette i Patavium, hvor man på grund af de nærtboende gallere altid var klar til kamp, dannede man to grupper af unge mænd, hvoraf den ene gik imod de af Cleonymus' mænd, der hærgede på land. Den anden gruppe fulgte en anden vej til grækernes skibe, slog vagterne ihjel, og de rædselsslagne sømænd var tvunget til at sejle skibene over til den anden bred. Også på land gik det godt for patavinerne, og da grækerne forsøgte at flygte til deres havn, blev de standset af veneterne, omringet og slået ihjel. Fanger fortalte, at flåden og Cleonymus befandt sig tre mil derfra. I egne flodbåde og fjendens erobrede skibe forfulgte patavinerne de flygtende grækere lige til flodens munding, og brændte de skibe, som under kamptumlen var stødt på grund i de lave vande. Patavinerne vendte sejrriige tilbage, mens Cleonymus måtte sejle bort med mindre end en femtedel af sin flåde intakt, uden at have fået adgang til land noget sted langs Adriaterhavet.

Det er Kåre Olsens og Carl Nordenfalks fortjeneste at have fremdraget bladet, der vistnok ikke har været omtalt på tryk før de gjorde det i deres udstillingskatalog. De henviser i bibliografien til en enkelt afhandling,⁹⁰ hvori bladet imidlertid ikke er omtalt. Det må derfor antages at henvise til de to forfatteres egne undersøgelser, når de skriver, at "dette blad ... er identificeret som oprindelig tilhørende den såkaldte "Tite-Live de Sorbonne" i Paris Bibl.Nat. 20071-72." Denne Livius i Bibliothèque Nationale de France består af to store bind med 208 og 198 blade og indeholder første og tredje dekade.⁹¹ Kun det ene af bindene, ms. Fr. 20071, er illumineret, og dette kun delvist: af planlagt ti store billeder ved de enkelte bøgernes begyndelse, forefindes kun fire i bindet.⁹² Desuden er der 49 billeder i én spaltes bredde. De 48 er fordelt på f. 1r-126v, mens det sidste, efter mere end 60 blade uden illustrationer, først optræder på f. 190r.⁹³ Navnet fik bogværket fordi det tilhørte biblioteket ved La Sorbonne, inden det i 1796 indgik i Bibliothèque Nationale. Paul Durrieu identificerede den oprindelige ejer som Guillaume d'Harcourt, comte de Tancarville. Siden er Charles d'Anjou, comte du Maine og hans hustru, Isabelle de Luxembourg blevet fremført som

⁹⁰ Paul Durrieu: Le "Tite-Live de Sorbonne" et le Forum Romanum, *Fondation Eugène Piot. Monuments et mémoires*, tome XXI, Paris 1913.

⁹¹ Jf. Samaran & Monfrin 1962, s. 448.

⁹² De store billeder findes på f. 5r, 51v, 77r og 98v. En oversigt over håndskriftets billeder findes på netadressen gallica.bnf.fr.

⁹³ Jf. Durrieu 1913, s. 208f. og François Avril i *Jean Fouquet. Peintre et enlumineur du XV^e siècle*, sous la direction de François Avril. Paris 2003 (udstillingskatalog, Bibliothèque nationale de France), s. 339. – Avril betegner billedet på f. 190r som "un ajout des alentours de 1500."

de mulige første ejere af værket. Som sikkert anses det, at værket senere har tilhørt François de Rochechouart, der har ladet sit og sin hustrus våbenskjolde indføje i den nedre margen på f. 5r. Efter denne benævnes sættet nu "Tite-Live de Rochechouart." Rækken af ejere afspejler et fortsat arbejde med værket i en periode der strækker sig fra midten af 1400-tallet til begyndelsen af 1500-tallet. Det antages, at tekst og bordure er lavet omkring 1450, måske i Angers. Siden er der i flere omgange blevet arbejdet på den billedlige udsmykning af håndskriftet, først i Tours og siden måske i Paris. Flere kunstnere antages at have arbejdet med udsmykningen, bl.a. Jean Fouquet, en af hans sønner og flere andre fra hans værksted.⁹⁴ Det er bl.a. Fouquet og hans værksted, der ses som bindeleddet mellem håndskriftet i Paris og bladet i København af Olsen og Nordenfalk, idet de hævder, at billedet på bladet er fremstillet "af en direkte efterfølger af Fouquet, som havde adgang til mesterens egne forlæg." Desværre gør de ikke rede for grundlaget for denne interessante påstand.

Det ene blad i København gør det muligt at korrigere en hidtil accepteret antagelse omkring det hele manuskript i Paris. I dette er de store åbningsbilleder anbragt ved begyndelsen til 1., 3., 4. og 5. bog. De blade, der var bestemt for 2. og 6. bog, var fra gammel tid fjernet fra håndskriftet, hvilket fik Durrieu til at konkludere, at ms. Fr. 20071 *au maximum* havde indeholdt seks store billeder, altså de fire bevarede og de to mulige i 2. og 6. bog. Bemærkelsesværdigt nok overvejede han ikke den mulighed, at der også kunne have været et stort billede ved begyndelsen af 10. bog, selvom han var opmærksom på at det blad, hvorpå det skulle have været malet, manglede i håndskriftet.⁹⁵ François Avril, der alene kendte bladet i København fra Olsens og Nordenfalks katalogtekst, foreslog, at det formentlig drejede sig bladet med begyndelsen til 2. bog.⁹⁶ Bag Durrieus påstand om 6 billeder "au maximum" ligger en forestilling om et lineært fremadskridende arbejde på bogens udsmykning. Bladet i København viser at denne forestilling hviler på en falsk præmis.

Om billedets motiv skriver Kåre Olsen og Carl Nordenfalk, at det viser romernes sejr over den græske kong Cleomenes' invasionshær, et på flere punkter unøjagtigt udsagn. Cleomenes er en regulær fejl for Cleonymus. At tale om *romernes* sejr er ligeledes forkert, for det område, Cleonymus og hans mænd trængte ind i, var ikke romersk i 302, da begivenhederne udspillede sig. De, der ifølge Livius sejrede over spartanerkongen Cleonymus og hans flåde af grækere, var *patavinere*, fra Padua, som Livius selv. At billedet viser sejren over Cleonymus er derimod rigtigt. Det fremgår først og fremmest af skibene, der er på flugt for fulde sejl i øvre højre

⁹⁴ Om "Tite-Live de Rochechouart" og dens historie se Avril 2003, s. 339-344.

⁹⁵ Durrieu 1913, s. 209 note 1.

⁹⁶ Avril 2003, s. 339.



Cleonymusfragmentet, versosiden med illustration og begyndelse til 10. bog.

område af billedet. De kæmpende i forgrunden og det bakkede landskab i det fjerne genkendes måske også fra Livius' beskrivelse, borgen i baggrunden kan være Patavium, men ellers har arbejdet med billedets form og kunstneriske udtryk taget overhånd over viljen til at illustrere Livius. Kompositionen er domineret af to hvide heste, skønt heste slet ikke nævnes hos Livius. Kampscenen viser nok krigens tumult og omkostninger i form af sårede dyr og døde krigere, men knytter ikke an til detaljer i teksten. Ingen skibe er i brand, Cleonymus er helt ude af billedet, og man kan knap nok skelne patavinere fra grækere. Der er malerisk *action*, men ikke liviansk fortælleglæde i billedet. Patavinerne, der med deres mod og taktiske snilde får nedkæmpet de indtrængende grækere og slået Cleonymus på flugt, er i billedet blevet til romerske soldater i krig. Kunstneren overser, at historien handler om patavinerne, og overhører at Livius selv med Cleonymus' skibe er nået tilbage til sin hjemegn. En tone af fortrolig stolthed fornemmes i Livius' tekst. Cleonymus er antihelt i en voldsom historie, men i et venligt landskab. Historien åbner for et ellers sjældent erindringsglimt hos Livius, der som afslutning på beretningen kan fortælle, at der stadig lever patavinere, der har set skibssnabler og andet bytte fra spartanerne hængt op som trofæer i byens gamle Junotempel, og at man stadig fejrer årsdagen for slaget med en regatta på floden, der rinder gennem byens midte.

Så diskret kommer Livius' egen historie til syne i den historie han skrev. Den romerske historie, søm, på godt og ondt, har fået fysisk form og selvstændig historie i middelalderens og renæssancens håndskrifter. Man kan, alt efter temperament og tilbøjelighed, vælge at begræde de store tab eller glæde sig over, at så meget trods alt er bevaret. Havde vi endnu haft Livius' fortællinger om Carthagos fald, om Graccherne, om Cimbrenne, om Marius og Sulla, om den sene republik og dens aktører, om Cicero, Cæsar og Octavian og meget mere, som vi ved at han skrev om, så ville vi uden tvivl have været rigere på latinsk litteratur, end vi er, og vidst mere om Roms historie, end vi gør. Omvendt har vi hvad Livius skrev om Romulus og Remus, om rovet af sabinerinderne, om Horatius Cocles, om Cleonymus, om de tidlige puniske krige, om Scipio og Hannibal og stribevis af andre romerske helte og fremmede fjender. Flere hundrede blade i håndskrevne folianter, og mere end et par tusinde sider på tryk i en moderne udgave. En rig, ja rigelig kompensation for det tabte.

Tilsvarende med Liviushåndskrifterne i Danmark: et enkelt medtaget blad i to stykker, et enkelt intakt fragment samt tre bind, det er ikke meget målt med forhåbningen om de ti dekader i Sorø. Men omvendt udgør de bevarede 588 blade en næsten komplet Livius på flere sprog: første og tredje dekade på latin, den fjerde på fransk. Og de er mere end kilder til et klassisk værk om Roms historie: de er selv historie, vidnesbyrd om den kultur, de tider og personer, der frembragte dem, brugte dem og gav dem videre til os.

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *LIVIANA. Titus Livius' Roman History in fragments, lost and extant manuscripts in Denmark.*

The oldest and as a textual source the most important *Livianum* of the Royal Library are two pieces of a single leaf taken from the binding of a printed book, now Fragn. 2813 and Fragn. 2814. The verso page is very damaged due to an added red substance. With lacunae the leaf contains the text from *Ab urbe condita* II.7.7 (*submissa sibi*) to II.11.8 (*egressus ipse*). It was first studied by Paul Lehmann who described it in his *Skandinaviske Reisefrüchte* in 1938. He dated it to around 900. In 1961 Bernhard Bischoff concluded that it was the remnants of a manuscript copied in Corbie sometimes between 850 and 870, while Hadoardus was active. Robert Maxwell Ogilvie refers to the leaf as K in his edition of Livy from 1974. In a number of places his reading can be supplemented, in others it can be corrected. This includes the reading of Horatius Coeles' name. Ogilvie quotes K for the form *cogles*. I read *clocles*, a form that graphically resembles the variant *docles* in codex Harleianus (*H*). This is a further indication of a close relationship between *K* and *H* observed by Ogilvie.

The most renowned source of Livy's text in Denmark is undoubtedly the two large oblong volumes, written 'with longobardic letters', which Poggio Bracciolini wrote about in a letter to Niccolò Niccoli at the beginning of 1428. The sensational aspect of this was that the two volumes, according to the information provided, contained ten decades, which is more than a tripling of the so far known amount of text. Poggio's source, a visitor from Scandinavia by the name of Nicolaus, had seen the ten decades in the Cistercian monastery in Sorø in Denmark. Poggio made great efforts throughout the remainder of his life to gain access to the ten decades, either through copies or by purchasing them. Their existence was confirmed by others, i.e. by Paolo Giustiniani, who was for a brief period bishop of Bergen in Norway. However, the ten decades never surfaced and this made and makes it likely that the whole story rests on a misunderstanding. The problem is, however, that Poggio's source seems to have used a specialized vocabulary and has given such detailed information about the manuscripts that he must have known what he was talking about. It is, therefore, difficult to discard the story as just pure fantasy.

MS GKS 495 2° contains Livy's third decade. It was copied in Italy in the 1400s. It came to Denmark with the philologist and book collector Frederik Rostgaard (1671-1745), who had purchased it in Venice in 1699. It was acquired by the Royal Library in 1732. It consists of 124 folios (c. 33.5 × 23 cm). Space has been allowed for initials, but none have been made. The source value of the manuscript has not been investigated thoroughly. However, some of its readings were used by Walters and Conway in their edition of Livy (1914 and later), in which the manuscript is quoted as *Hafn.*, i.e. *codex Hafniensis*. The editors however only knew the source indirectly through A. Drakenborch's edition (1738-1746). Due to the efficient scholarly network of the Age of Enlightenment, he had received a collation of the manuscript from Hans Gram in Copenhagen.

MS Add. 155 2° with the first decade was also produced in Italy in the 1400s. It consists of 254 folios (c. 32.5 × 23 cm). It has belonged to Ole Borch (1626-1690), who was in Italy in 1665. After his death the manuscript passed to the college he founded. It survived the Copenhagen Fire of

1728 because it was loaned out at that time. The college itself went up in flames. It also survived the English bombardment of Copenhagen in 1807, which again left the college in ruins. A few years before the bombardment the manuscript had been transferred to the University Library, which did not suffer great damage. It was transferred to the Royal Library in 1938 together with the University Library's other manuscripts. The manuscript contains beautifully illuminated initials at the beginning of each book, the prefatory F being the most elaborate. In 1783-84 a young student, Joachim Junge, published a small *Specimen lectionum variantium* with readings from the manuscript, which otherwise has remained unnoticed. It deserves to be more thoroughly examined. As an example, it can be mentioned that the reading *Curiatius* at the beginning of liber IV, which R. M. Ogilvie prefers in his edition but with the Jodocus Badius Ascensius' edition (Paris 1513) as his sole basis, actually occurs in Add. 155 2°.

In the middle of the 1300s Livy was translated into French by Pierre Bersuire. The Royal Library has a single volume of the translation, 'La tierce decade de Titus Liuius'. It was part of the large collection which Otto Thott (1703-1785) bequeathed to the library. In the 1600s, it belonged to the library of L'Académie de Sedan. MS Thott 542 2° consists of 208 folios (c. 42.5 × 30 cm). The translation's third decade is equivalent to Livy's fourth decade, which became known a short time before Bersuire began his translation. The subject for the picture which adorns the manuscript's first page is therefore from the beginning of book 31. In his catalogue of the Royal Library's French manuscripts N.C.L. Abrahams interprets the picture as 'une miniature ... représentant les Romains assiégeant une place forte' and is followed by Chr. Bruun in his catalogue of the library's illuminated manuscripts. It is actually the opposite. The picture partly depicts the Roman forces, which under Gaius Ampius' command negligently began to harvest grain in the fields and were attacked by the Gauls, and partly illustrates an agitated conversation between the legates Marcus Valerius Laevinus and Marcus Aurelius caused by a threatening war in Macedonia. The events took place in 201 BC and are referred to by Livy in chapter 2 and 3 of book 31.

The *Livianum* most recently acquired by the Royal Library is a single illuminated leaf of parchment (c. 45.5 × 34 cm), once a part of a codex with the first decade in Pierre Bersuire's French translation. It was acquired in 1958. It was on display at the exhibition 'Golden Books' in Copenhagen and Stockholm and briefly described in the exhibition catalogue by Kåre Olsen and Carl Nordenfalk in 1952, while the leaf was still in private ownership. They judged it to be a leaf from ms. Fr. 20071 in Bibliothèque Nationale de France, the first volume of the so-called 'Tite-Live de Sorbonne' or 'Tite-Live de Rochechouart'. One page of this richly but incompletely illustrated French Livy is believed to have been made by Jean Fouquet, others by Fouquet's sons and pupils. This also applies to the leaf in Copenhagen, which still deserves a more thorough analysis. One misunderstanding can, however, be corrected. Paul Durrieu concluded in a work from 1913 that ms. Fr. 20071 *au maximum* had contained six large pictures, the four preserved in ms. Fr. 20071 and two on lost leaves in books 2 and 6. He did not consider the possibility of a picture at the beginning of book 10, even though this leaf was also missing in the manuscript. In a recent Fouquet-catalogue it has been suggested that the leaf in Copenhagen is the one missing at the beginning of book 2 in the manuscript in Paris. This is contradicted by the fact that the leaf's text and picture link it to the beginning of book 10, which narrates about the Spartan king Cleonymus who was defeated by the brave and resolute citizens of Patavium, Livy's home town.